

را توشه
فصلنامه علمی - تخصصی ویژه پهلان
تابستان ۱۳۹۱ - محرم الحرام ۱۴۳۴ - شماره دوم
ورژن نامه خانواده

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

◀ صاحب امتیاز: معاونت فرهنگی و تبلیغی
دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

◀ مدیر مسئول: سعید روستا آزاد

◀ سردبیر: مصطفی آزادیان

◀ کارشناس اجرایی: اکبر اسماعیل پور

نشریه «ره توشه» بر اساس پروانه انتشار به شماره ثبت ۸۶۲۴۴ تاریخ ۱۳۹۸/۱۲/۵ معاونت امور مطبوعاتی و اطلاع رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، به عنوان فصلنامه تخصصی منتشر می شود.

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

سید محمد اکبریان	◀ عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
عبدالکریم پاک نیا تبریزی	◀ استاد سطح عالی حوزه علمیه قم
علی خادمی	◀ استاد سطح عالی حوزه علمیه قم
ناصر رفیعی محمدی	◀ عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه
سعید روستا آزاد	◀ عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
میرتقی قادری	◀ استاد سطح عالی حوزه علمیه قم
علی نظری منفرد	◀ استاد سطح عالی حوزه علمیه قم

ویراستار: زهرا رضائیان

صفحه آرا: اکبر اسماعیل پور

مسئول چاپ و نشر: سید محمود کریمی

آدرس:	قم، چهارراه شهدا، معاونت فرهنگی و تبلیغی، طبقه اول، کدپستی: ۳۷۱۵۷۹۱۸۱۱
تلفن:	۰۲۵ - ۳۱۱۵۱۲۴۷
پایگاه اینترنتی:	http://rahtoosheh.dte.ir
پست الکترونیک:	tabligh@dte.ir
شمارگان:	۵۰۰ نسخه
قیمت:	۲۶۰۰۰ تومان

امام خمینی (قدس سره):

نقش زن در جامعه بالاتر از نقش مرد است؛ برای این که بانوان علاوه بر این که خودشان یک قشر فعال در همه ابعاد هستند، قشرهای فعال را در دامن خودشان تربیت می کنند. خدمت مادر به جامعه از خدمت معلم بالاتر است، و از خدمت همه کس بالاتر است، و این امری است که انبیا می خواستند. می خواستند که بانوان قشری باشند که آنها تربیت کنند جامعه را، و شیرزنان و شیرمردانی به جامعه تقدیم کنند.

صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۹۷.

رهبر معظم انقلاب اسلامی (مد ظله العالی):

زن مسلمان ایرانی، تاریخ جدیدی را پیش چشم زنان جهان گشود و ثابت کرد که می توان زن بود، عقیف بود، محجبه و شریف بود، و در عین حال، در متن و مرکز بود؛ می توان سنگر خانواده را پاکیزه نگاه داشت و در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز، سنگر سازی های جدید کرد و فتوحات بزرگ به ارمغان آورد.

در انقلاب اسلامی و در دفاع مقدس، زنانی ظهور کردند که می توانند تعریف زن و حضور او در ساحت رشد و تهذیب خویش، و در ساحت حفظ خانه سالم و خانواده متعادل، و در ساحت ولایت اجتماعی و جهاد و امر به معروف و نهی از منکر و جهاد اجتماعی را جهانی کنند و بن بست های بزرگ را درهم بشکنند.

<https://www.leader.ir/fa/speech/10428/>

پیام به کنگره هفت هزار زن شهید کشور ۱۳۹۱/۱۲/۱۶

فهرست مطالب

سخن نخست ۵

جایگاه اجتماعی زنان در عاشورا ۹

✍ زهرا رضائیان

بررسی روش‌های آموزش حجاب به دختران ۲۱

✍ حجت‌الاسلام والمسلمین محمد سبحانی‌نیا

نقش محبت در تربیت فرزندان ۳۱

✍ راضیه علی‌اکبری

تربیت اجتماعی فرزندان در بستر نهاد خانواده ۴۱

✍ حجت‌الاسلام والمسلمین محمد حسین افشاری کرمانی

رفتارشناسی تربیت دینی در خانواده شهدا ۵۱

✍ حجت‌الاسلام و المسلمین محمدباقر نادم

نقش آموزشی خانواده در پیشگیری از جرائم و آسیب‌های اجتماعی فرزندان ۶۳

✍ حجت‌الاسلام والمسلمین سیدرضا صیاد منش

تأثیر رسانه‌ها و فضای مجازی بر سلامت اجتماعی زنان ۷۱

✍ فیروزه دلداری

سخن نخست

عاشورا فصلی برای بازکاوی معیارهای عرفانی دین و شناخت میزان ارتباط انسان با فرهنگ جهاد و مقاومت است. آنگاه که با فرارسیدن ماه محرم، نسیم شهادت از کربلا می‌وزد، در واقع بهترین زمان برای مراجعه به خود جهت سنجش میزان ارتباط فردی و اجتماعی با فرهنگ اسلام خواهی و ستم ستیزی است و این پویش راه آنانی است که برابر امپراتور زمان سر خم نکرده و سنتهای اسلامی را زنده کردند. با همین معیار و بر اساس سخن بنیان گذار نهضت معاصر حسینی در ایران (امام خمینی علیه السلام) جنبه سیاسی - اجتماعی مجالس عزاداری بالاتر از همه جنبه‌های دیگر است، تا جایی که دعوت به گریه برای امام حسین علیه السلام در دایره همین مفهوم، تعبیر می‌شود. ورق زدن برگهای تاریخ اسلام حکایت از کوشش فراگیر اهل بیت علیهم السلام برای سیره‌سازی از حرکت حسینی به عنوان برنامه زندگی اجتماعی انسان دارد تا آدمی، پلیدی‌ها را زدوده، به اصل پاک خویش بازگردد. این معنا در سخن امام صادق علیه السلام درباره عنصر هدایتگری در حرکت حسینی می‌درخشد که: «وَبَدَلَ مُهْجَتَهُ فَبِكَ لَيْسَتْ تَقْدَرُ عِبَادَكَ مِنَ الْجَهَالَةِ وَ حَيْرَةِ الضَّلَالَةِ». برآستی هر اندازه جامعه انسانی در ژرفای عاشورا وارد شود، به همان اندازه راهنما را شناخته و راه را می‌یابد. از سوی دیگر، واقعه عاشورا درس بزرگی برای تجربه تلخ دنیاگرایی هدایت‌گریز انسان است، زیرا نتیجه این تفکر دنیا دوستی، انحراف اخلاقی - اعتقادی در جهان اسلام بود و این حادثه آن قدر دردناک بود که امام زمان علیه السلام هر روز در رثای جد شهیدش می‌فرماید: «فَلَا تُدْبِنُكَ صَبَاحاً وَ مَسَاءً». البته پس از انقلاب اسلامی و بویژه در سالهای اخیر، خوشبختانه معرفت حسینی، به برکت فعالیت‌های دینی، به یک شناخت فرهنگی بین المللی تبدیل شده و امروزه خیل رهپویان اهل بیت علیهم السلام از سراسر جهان رو به کربلا می‌نمایند. اکنون، حسین بن علی علیه السلام که روزگاری در غربت صحرای سوزان، ندایش

در گلو ماند و به جایی نرسید، خود به رسانه‌ای جهانی تبدیل شده و فارغ از هیاهوهای شیطنت آمیز غولهای رسانه‌ای جهان، در نبردی پیروزمندانه، سالانه هزاران نفس پاک را از سرتاسر جهان به خود می‌خواند؛ و این سنت الاهی است که چراغی که ایزد برفروزد هرگز خاموشی نیابد.

به خواست پروردگار، معاونت فرهنگی - تبلیغی دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ره‌توشه دیگری از محتوای ویژه برای مبلغان ماه محرم را فراهم نموده است که امید می‌رود مبلغان ارجمند و مخاطبان فرهیخته را به خود جلب نماید. رویکر اصلی این ره‌توشه، تولید محتوای شایسته برای سخنرانی با رهیافت بیان تاریخی در انتقال مفاهیم دینی است. نویسندگان مقالات کوشیده‌اند، محتوا را به گونه‌ای تنظیم نمایند تا به صورت کیفی بتواند، به عنوان منبری با محتوای جدید و نویافته، از یک سو نیاز مبلغان گرامی را برآورده نماید و از سوی دیگر متناسب با نیاز فکری - فرهنگی زمانه، تدوین شده باشد. البته موضوعات طرح شده در این فصلنامه، نیازمند شرح و بسطی متناسب با فضای تبلیغی از سوی مبلغان گرامی است. رویکرد جهاد تبیین (جهاد زبانی در بیان معارف دینی) در همه مقالات مورد دقت نویسندگان قرار گرفته و چون مبلغان هستند که این قافله پویای حسینی را زنده نگه می‌دارند و زیر پرچم حسین بن علی علیه السلام تبلیغ می‌کنند، انتظار می‌رود، بنابر فرموده رهبر انقلاب علیه السلام، این فرصت طلایی را غنیمت دانسته، در دل مخاطب وارد شده و نفوذ نمایند.

فصلنامه ره‌توشه در سه قالب ره‌توشه اصلی، ویژه خانواده و ویژه مناطق مشترک تولید می‌شود.

● **ره‌توشه اصلی:** در مقاله‌های ره‌توشه اصلی به ترتیب، به ترویج شهادت در قالب بیانیه گام دوم رهبر معظم انقلاب علیه السلام، با بیان راهکارهای نشر فرهنگ شهادت؛ تأثیرات مخرب اعتقادی - فرهنگی سیطره دولت بنی‌امیه بر جامعه اسلامی با رویکرد روشنگری، شیوه برنامه‌ریزی در سبک زندگی امام حسین علیه السلام با رویکرد مدیریت زمان؛ ملت‌سازی بر اساس گفتمان امام حسین با رویکرد رشد تراز شهادت‌طلبی؛ سرگذشت همراهان و جاماندگان از قافله حسینی با رویکرد توجه به فرصت‌های زودگذر در زندگی؛ روش تربیت اخلاقی برای الگوگیری در تربیت فردی و اجتماعی با رویکرد سیره امام حسین علیه السلام؛ جایگاه نماز در شخصیت‌شناسی شهدای کربلا با رویکرد شناخت الگوی نماز؛ شرح زندگانی حضرت عباس علیه السلام و نوادگانش

با هدف بیان نوع تربیت نسلی در میان اهل بیت علیهم‌السلام؛ تحلیل خطبه امام حسین علیه‌السلام در عاشورا با هدف شناخت مولفه‌های هدایت فکری از نظر امام حسین علیه‌السلام؛ شرح خطبه حضرت زینب علیها‌السلام در کوفه با هدف شناخت بعد اجتماعی خطبه و میزان تأثیرگذاری آن، با رویکرد تبلیغ زنان در محرم، پرداخته شده است.

● **ره‌توشه خانواده:** این ره‌توشه می‌کوشد ضمن برجسته‌سازی جایگاه خانواده به تربیت نسل حسینی، یاری رساند. در مقاله‌های ره‌توشه خانواده به ترتیب به: جایگاه اجتماعی زنان در واقعه عاشورا با رویکرد بیان نقش آفرینی بانوان در رخداد کربلا؛ بررسی روش‌های آموزش حجاب با رویکرد حفظ حجاب به عنوان پاسداشت شعائر عاشورایی؛ نقش محبت در تربیت فرزند به مثابه رویکرد محوری در جامعه‌سازی اهل بیتی؛ تربیت اجتماعی فرزندان در بستر خانواده با هدف شرح جایگاه خانواده در تربیت فرزندان بر اساس الگوی سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام؛ رفتارشناسی تربیت دینی در خانواده شهدا به مثابه الگوهای اسلامی پیشرفت فرهنگی؛ نقش آموزش خانواده در پیشگیری جرائم و آسیب‌های اجتماعی با هدف تقویت بُعد خانوادگی تربیت در جامعه؛ تاثیر رسانه‌ها و فضای مجازی بر سلامت اجتماعی زنان با هدف برنامه‌ریزی برای تربیت نسلی سالم از دریچه خانواده، پرداخته شده است.

● **ره‌توشه مناطق مشترک:** در مقاله‌های ره‌توشه مناطق مشترک (مناطق شیعه و سنی نشین) به ترتیب، انتظارات حضرت مصطفی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از امت بزرگ اسلامی با رویکرد وحدت اسلامی؛ لزوم شناخت فضای فرهنگی و بایسته‌های اجتماعی مناطق مشترک نشین (شیعه و سنی نشین) با رویکرد شناخت فضای تبلیغی در راستای حفظ روحیه برادری؛ جایگاه روزه عاشورا در فرهنگ اهل سنت شافعی با هدف بیان علاقه شافعیان به امام حسین علیه‌السلام؛ شرح دیدگاه اهل سنت درباره رویکرد احیای اندیشه مهدویت در میان اهل سنت؛ شناخت اقلیمها و انواع عزاداری اهل سنت در ایام ماه محرم با هدف تشریح فعالیت‌های اهل سنت در ماه محرم؛ شبهه‌شناسی و پاسخ به پرسشهای دینی مطرح شده در مناطق مشترک با تاکید بر یکپارچه بینی جامعه اسلامی؛ بیان خاطرات تبلیغی در مناطق مشترک با هدف الگوگیری مبلغان، پرداخته شده است. بار دیگر باید خدا را سپاس گفت که در ایران اسلامی، پیروان اهل سنت به مثابه عاشقان اهل بیت علیهم‌السلام، آن سان به این خاندان وحی محبت

می‌ورزند که هم در فرهنگ نامگذاری به نشانه تیمن و تبرک از نامهای یکایک اهل بیت بهره می‌برند و هم، هر گونه تقرب به اهل بیت را مصداق آیه «قل لا اسالکم علیہ اجرا الا المودة فی القربی» می‌دانند.

در پایان ضمن سپاس از نویسندگان ارجمند، از همه کسانی که در محتواسازی، انتشار و ترویج این فصلنامه تلاش می‌کنند، بویژه حجت الاسلام و المسلمین دکتر مصطفی آزادیان رئیس محترم تولید محتوای فرهنگی و تبلیغی و همکاران گرانقدر ایشان صمیمانه تشکر و تقدیر می‌نمایم.

سعید روستاآزاد
معاون فرهنگی و تبلیغی
دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

جایگاه اجتماعی زنان در عاشورا

زهرا رضائیان*

قال الله تعالى: «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ
الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ»^۱

مقدمه

بی تردید، زنان یکی از عناصر نقش آفرین در نهضت عاشورا بودند. به جرأت می توان گفت اگر قیام امام حسین علیه السلام، پایداری و ماندگاری اسلام را امضا کرد؛ سهم بزرگی از آن مرهون فداکاری زنانی است که در تاریخ، مثل و مانندی ندارند. زنان عاشورایی با حضور خود و نقش جاودانه شان ثابت کردند تکلیف اجتماعی، خاص مردان نیست؛ بلکه آنان نیز بنا بر وظیفه شرعی که بر دوش دارند، باید به جریان های اجتماعی توجه کنند و هر گاه مسئله حمایت از دین و اقامه حق به میان می آید، در صحنه حضور یابند. واقعه عاشورا اگر چه حقیقتاً تلخ و جانسوز است، اما در درون خود تابلوی زیبایی از آزادگی، شناخت انسان ها و بزرگی مقام زن است؛ تابلویی که در آن می توان زنان و مردان را دوشادوش یکدیگر در راه اعتلای حق مشاهده کرد؛ به گونه ای که مردان در صحنه نبرد جنگیدند و به شهادت رسیدند و زنان حتی در اسارت نیز پیام آنها را شهر به شهر به همگان ابلاغ کردند. نقش آفرینی زنان در حادثه عاشورا، الگویی برای زنان مسلمان است تا برای اعتلای کلمه الله و در راه

* کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث.

۱. فصلت، آیه ۳۰. آنان که گفتند: پروردگار ما فقط خدای یکتاست و بر این ایمان پایدار ماندند فرشتگان رحمت بر آنها نازل شوند (و مژده دهند) که دیگر هیچ ترسی (از وقایع آینده) و حزن و اندوهی (از گذشته خود) نداشته باشید و شما را به همان بهشتی که (انبیا) وعده دادند بشارت باد.

احقاق حق، در اجتماع حضور فعال داشته باشند؛ چنانکه در دوران مبارزه با حکومت منحوس پهلوی و نیز در دوران دفاع مقدس، زنان با الگوگیری از حضرت زینب علیها السلام و دیگر زنان عاشورایی، نقش‌های مهمی را رقم زدند.

حضور زنان در واقعه عاشورا

زنان در نهضت عاشورا دارای جایگاه ویژه‌ای هستند، تا آنجا که نقش و حضور فعالانه آنها در همه مراحل این نهضت به روشنی دیده می‌شود. در واقع آنان تبلور راستین ارزش‌ها و آرمان‌های مقدس اسلامی - انسانی بودند که علی‌رغم علاقه طبیعی شان به زندگی بی‌دغدغه در کنار همسر و فرزند، در آن برهه حساس تاریخی احساس مسئولیت کردند و سکوت و بی‌تفاوتی را روا ندانستند. آنان در تعارض دین و دنیا، دین را مقدم دانستند و برای ادای تکلیف شرعی خود، از تمام مظاهر دنیوی و علایق خویش گذشتند و نام خود را در تاریخ جاودانه کردند.^۱

زنان در واقعه عاشورا، گاهی در پس خيام و زمانی رزمنده‌ای نستوه در عرصه میدان مبارزه بودند؛ گاهی رقیق‌القلب و گاهی سرسخت و انعطاف‌ناپذیری که اعمال شگفت‌آور و شجاعت‌های بی‌نظیری را از خود به نمایش گذاشتند. اگر چه خداوند جهاد را بر زنان واجب نکرده است، اما هر گاه کشور اسلامی مورد هجوم دشمنان قرار گیرد یا اساس شریعت در معرض خطر واقع شود و نیروی مردان برای دفع خطر مهاجمین کافی نباشد؛ زنان باید وارد میدان شوند؛ چنانکه در حادثه عاشورا پای در عرصه میدان نهادند. در واقع تاریخ عاشورا بیانگر آن است که زن نیز می‌تواند برای رسیدن به والاترین مقام انسانی، همپای مردان و شهیدان اسلام گام بردارد و برای حفظ دین در میدان مبارزه نقش‌آفرینی کند. دکتر بنت الشاطی درباره حکمت همراهی زنان با کاروان امام حسین علیه السلام می‌نویسد:

زینب علیها السلام خواهر حسین علیه السلام با خطبه‌ها و افشاگری‌های خود، مزه و لذت پیروزی را از ابن‌زیاد و یزید گرفت و قطره‌هایی از زهر کشنده در جام‌های آنان سرازیر کرد؛ یعنی با اقدامات زینب علیها السلام شادی بنی‌امیه دیری نپایید و پیروزی‌شان دوامی نیافت و زمانی دراز نگذشت که نتیجه کار زینب علیها السلام به شکست و نابودی امویان منتهی شد. هر رویداد سیاسی که پس از کربلا به وقوع پیوست از خروج پیوسته، مختار، انقلاب

۱. ر.ک: محمدصادق مزینانی، نقش زنان در حادثه عاشورا، ص ۲۰ - ۱۸.

ابن‌زبیر، سقوط دولت اموی و قیام دولت عباسی و استواری و ریشه‌دار شدن مذهب شیعه، سبب همه این‌ها زینب علیها السلام بود.^۱

نقش آفرینی زنان در حماسه عاشورا

۱. مشارکت در جهاد و شهادت

در نهضت امام حسین علیه السلام زنان همدوش مردان در جبهه مبارزه با دشمن حضور داشتند و همراه و همدل با نهضت امام علیه السلام بودند. همکاری و همراهی زنانی چون طوعه در کوفه با مسلم بن عقیل، همراهی همسران برخی از شهدای کربلا و مبارزه آنان مانند ام‌خلف، همسر مسلم بن عوسجه، ام‌وهب همسر عبدالله بن عمیر کلبی و رسیدن به فیض شهادت، تشویق رزمندگان به ادامه مبارزه، جهاد، شهادت و روحیه‌بخشی به آنان و نیز اعتراض و انتقاد برخی از همسران سپاه کوفه به جنایت‌های شوهران‌شان در سپاه بنی‌امیه مانند همسر خولی، از مصادیق حضور زنان در جبهه مبارزه، جهاد و شهادت است.^۲

ابن‌اثیر درباره به شهادت رسیدن ام‌وهب، همسر عبدالله بن عمیر کلبی می‌نویسد: روز عاشورا وقتی عبدالله بن عمیر کلبی به میدان رفت، ام‌وهب نیز چوبی به دست گرفت و به میدان شتافت؛ ولی امام حسین علیه السلام مانع او شد و فرمود: «زنان موظف به جهاد نیستند». پس از شهادت همسرش به بالین او رفت و صورتش را پاک کرد و گفت: «بهشت بر تو مبارک باد. از خدا درخواست می‌کنم که مرا همراه تو قرار دهد». در این هنگام رستم، غلام شمر با عمود بر سرش زد تا فرقتش شکافته شد و به شهادت رسید.^۳

همچنین نقل است پس از شهادت مسلم بن عوسجه، پسرش خلف، آماده جنگ شد. امام علیه السلام از او خواست که به سرپرستی مادرش پردازد، ولی مادرش او را به جنگ تشویق کرد و گفت: «جز به یاری پسر پیامبر، از تو راضی نخواهم شد». خلف پس از نبردی دلیرانه به شهادت رسید. دشمن پس از شهادت، سرش را از تن جدا کرد و به سوی مادرش پرتاب نمود. ام‌خلف سر را برداشت، بوسید و گریست.^۴

۱. باقر شریف القرشی، *حیة الامام الحسین علیهما السلام*، ج ۲، ص ۲۹۹.

۲. زهرا یزدان‌پناه، *زنان عاشورایی*، ص ۶۶ و ۶۷.

۳. عزالدین علی بن محمد ابن‌اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۵، ص ۱۷۹.

۴. محمدباقر مجلسی، *بحارالانوار*، ج ۹۸، ص ۱۴۲.

در واقع قیام امام حسین علیه السلام محصول مشترک ایثار و فداکاری زنان و مردانی است که برای همه مسلمانان و آزاد زنان جهان الگو و اسوه هستند؛ چرا که مردانی که در قیام امام حسین علیه السلام حماسه آفریدند، هر یک دست‌پرورده و تربیت شده دامن زنان شجاع، با ایمان، فداکار و مؤمنی بودند که چنین فرزندان به اسلام و جامعه اسلامی تحویل دادند. در دوران مبارزه امام خمینی ره با حکومت پهلوی و نیز در دوران دفاع مقدس چه بسیار زنان و مادرانی که با الگوگیری از زنان عاشورایی، همواره با تشویق همسر و فرزندان خود، آنان را روانه میدان جهاد می‌کردند و خود در پشت جبهه‌ها به پشتیبانی و تدارکات مشغول بودند. برخی نیز پای در میدان جنگ می‌نهادند و با دست گرفتن اسلحه رو در روی، با دشمن به جنگ پرداختند.

مقام معظم رهبری مدظله‌العالی درباره موقعیت‌شناسی حضرت زینب علیها السلام و همراهی و همدلی ایشان با امام حسین علیه السلام می‌فرماید:

در آن ساعت‌های بحرانی که قوی‌ترین انسان‌ها نمی‌توانند بفهمند چه باید بکنند، او فهمید و امام خود را پشتیبانی کرد و او را برای شهید شدن تجهیز نمود. بعد از شهادت حسین بن علی علیه السلام هم که دنیا ظلمانی شد و دل‌ها و جان‌ها و آفاق عالم تاریک گردید، این زن بزرگ یک نوری شد و درخشید. زینب علیها السلام به جایی رسید که فقط والاترین انسان‌های تاریخ بشریت، یعنی پیامبران می‌توانند به آن‌جا برسند.^۱

ای بتول علی‌نما، زینب
دومین عصمت خدا، زینب

جامع افتخار آل‌الله
مرکز اقتدارها زینب

هر چه خوبی که آفریده خدا
همه حاصل بود تو را زینب

زنان ایران نیز با الگوگیری از حضرت زینب علیها السلام و دیگر زنان حاضر در حادثه جانگداز کربلا، در صحنه‌های مختلفی از دفاع مقدس حضور داشتند؛ چنانکه زنان ذخیره سپاه خرمشهر در مسجد امام صادق علیه السلام در حالی که مسلح بودند، کار حفاظت از مهمات را به صورت پست‌های نگهبانی دو ساعته بر عهده داشتند و گاهی نیز کار توزیع سلاح میان نیروهای داوطلب و مردمی توسط آنان صورت می‌گرفت. تمیز کردن سلاح رزمندگان، خشاب‌گذاری، خالی کردن بار مهمات از کامیون‌ها و ... نیز

۱. بیانات در دیدار با جمعی از پرستاران، ۱۳۷۰/۰۸/۲۲.

از دیگر فعالیت‌های تدارکاتی زنان برای جبهه‌های جنگ بود. زنان در مسجد سیدالشهدا علیه السلام خرمشهر نیز به نگهبانی از مهمات می‌پرداختند. برخی دیگر از زنان نیز در شرایط حساس بمباران‌های هوایی دشمن، کامیون‌های مهمات را از منطقه خطر و تیررس به محل امن منتقل می‌کردند.^۱

۲. آموزش صبر، مقاومت و روحیه‌بخشی

زنان عاشورایی و در رأس آنان اهل بیت امام حسین علیه السلام و به‌ویژه حضرت زینب علیه السلام با رفتار و عملکرد خود، الگویی جامع و کامل در صبر و استقامت و روحیه‌بخشی در شرایط سخت و دشوار بودند. سید بن طاووس درباره توصیه امام حسین علیه السلام به خواهرش درباره صبر و حفظ آرامش می‌نویسد: «امام حسین علیه السلام به او فرمود: خواهرم! آرامش خود را حفظ کن و کاری مکن که دشمن زبان به طعن و ملامت ما بگشاید».^۲

در شرایط سخت و دشواری که دشمن رذالت و پستی را به اوج رساند و به خیمه‌ها حمله کرد و پس از غارت، آن‌ها را آتش زد، هنگام کتک زدن زنان و کودکان، تاخت و تاز با اسب‌ها بر پیکرها و به‌ویژه پیکر مقدس امام حسین علیه السلام و مشاهده این تصاویر توسط زنان و کودکان، اسارت اهل بیت علیهم السلام، عبور کاروان اسرا از قتلگاه شهدا، رنج و سختی سفر اسارت، عبور از کوچه و بازار کوفه، حضور در مجلس ابن زیاد، سفر به شام و حضور در دربار یزید با غل و زنجیر، آنچه که امیدبخش زنان و کودکان ستم‌دیده و داغدار بود، توکل و اعتماد به خدا و صبر و مقاومت زنان با تاسی به حضرت زینب علیه السلام و دیگر زنان اهل بیت علیهم السلام همچون حضرت ام‌کلثوم علیه السلام بود.

زنان عاشورایی به رهبری حضرت زینب علیه السلام از عزیزترین و ارجمندترین سرمایه‌های عمر خود در راه عقیده و اندیشه‌های متعالی خویش گذشتند و با صبر و استقامت در راه رسیدن به هدف، از شهادت همسر، فرزندان و برادران خود نه تنها خمی به ابرو

۱. مرکز اسناد انقلاب اسلامی، «مروری بر نقش‌آفرینی زنان در دوران دفاع مقدس»، ۱۳۹۸/۰۷/۰۳، کد خبر: ۵۲۰۶.

<https://www.irde.ir/fa/news/5206>

۲. علی بن موسی ابن طاووس، *التهوف علی قتلی الطفوف*، ص ۱۲۷.

نیاوردند؛ بلکه در نهایت ادب و اخلاص حتی برای گرفتن پیکر شهدای‌شان از خیمه خارج نشدند و احساسات خود را مخفی کردند. صدا به شیون و گریه بلند نمی‌کردند تا مبادا امام حسین علیه السلام در مقابل آن‌ها شرمندۀ شود. همین زنان هستند که الگویی برای دیگر زنان مسلمان در طول تاریخ شدند تا آنان نیز به تاسی از زنان عاشورایی، با روحیه استقامت و پایداری پای در میدان مبارزه با دشمن بنهند و هنگامی که فرزندی از دست می‌دهند، بی‌آنکه خم به ابرو بیاورند، به فرمان رهبر و مقتدای خویش سر می‌سپارند و دیگر فرزندان و حتی همسر خویش را راهی میدان نبرد می‌کنند.^۱

۳. پرستاری و مراقبت از کودکان

جمع‌آوری کودکان پراکنده در بیابان، آرام کردن کودکان، رسیدگی به بیماران و مداوای زخمی‌ها، پرستاری از امام سجاد علیه السلام که همزمان با واقعه عاشورا به تدبیر الهی بیمار و در خیمه بستری بود، مراقبت از جان ایشان در مقابل دشمن، حمایت از زنان در مقابل تعدی‌های دیگران به آنان و کودکان، از دیگر نقش‌هایی بود که زنان عاشورایی با تاسی از حضرت زینب علیه السلام هنرمندانه آن را ایفا کردند. امام سجاد علیه السلام درباره پرستاری حضرت زینب علیه السلام از کودکان و مراقبت از احوال آنان می‌فرماید:

إِنَّ عَمَّتِي زَيْنَبَ كَانَتْ تُؤَدِّي صَلَوَاتَهَا مِنْ قِيَامٍ، الْفَرَائِضُ وَالنَّوَافِلِ عِنْدَ سَيْرِ الْقَوْمِ بِنَا مِنْ الْكُوفَةِ إِلَى الشَّامِ وَفِي بَعْضِ الْمَنَازِلِ كَانَتْ تُصَلِّي مِنْ جُلُوسٍ. فَسَأَلْتُهَا عَنْ سَبَبِ ذَلِكَ؟ فَقَالَتْ: أُصَلِّي مِنْ جُلُوسٍ لِشِدَّةِ الْجُوعِ وَالضَّعْفِ مُنْذُ ثَلَاثِ لَيَالٍ لِأَنَّهَا كَانَتْ تُقَسِّمُ مَا يُصِيبُهَا مِنَ الطَّعَامِ عَلَى الْأَطْفَالِ لِأَنَّ الْقَوْمَ كَانُوا يَدْفَعُونَ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنَّا رَغِيْفًا وَاحِدًا مِنَ الْخُبْزِ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ؛^۲ عمه‌ام زینب در مسیر کوفه تا شام همه نمازهای واجب و مستحب را اقامه می‌نمود و در بعضی منازل نشسته نماز می‌گزارد. از او علت را پرسیدم. فرمود: به خاطر شدت گرسنگی و ضعف در سه شبانه‌روز نماز را نشسته

۱. خبرگزاری تسنیم، «با دستان خودم پنج شهیدم را به خاک سپردم»، ۱۳۹۳/۰۷/۱۹، کد خبر: ۵۲۱۲۱۷.
<https://www.tasnimnews.com/fa/news/521217/16/07/1393>

۲. عزالدین علی بن محمد ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۵، ص ۱۹۳.

۳. عبدالله بن نورالله بحرانی اصفهانی، *عوامل العلوم و المعارف والأحوال من الآيات والأخبار والأقوال*، ج ۱۱، ص ۹۵۴.

می‌خوانم؛ زیرا طعام خود را بین اطفال تقسیم می‌کرد؛ چون مقدار غذایی که دشمنان می‌دادند یک قرص نان برای هر نفر در طول شبانه‌روز بود.

در جامعه اسلامی به تاسی از حضرت زینب علیها السلام است که زنان بسیاری در شرایط دشوار جامعه، به یاری و همدلی با یکدیگر می‌شتابند و به‌ویژه در شرایطی که بیماری همه‌گیر جامعه را فرا می‌گیرد، بر بالین بیماران حاضر می‌شوند و از آنان مراقبت می‌کنند. روزهای مبارزه با دولت منحوس پهلوی و روزهای دفاع مقدس، مشحون از حضور زنانی است که چه در بیمارستان‌های درون شهر و چه در بیمارستان‌های صحرایی و در خط مقدم جبهه، به امداد زخمی‌ها و بیماران می‌شتافتند.

مرحومه دکتر «مریم بهروزی»، یکی از شاخص‌ترین بانوان نقش‌آفرین در جریان انقلاب اسلامی و یکی از اعضای فعال شاخه نظامی بود که تبحر خاصی در تیراندازی داشت. او در سال ۱۳۵۰ ضمن مبارزات سیاسی علیه رژیم پهلوی، برای خانم‌ها جلسات دینی و مذهبی خانگی برگزار می‌کرد. در سال ۱۳۵۴ و در جریان سخنرانی‌های مذهبی - سیاسی، ممنوع‌المنبر شد و تحت تعقیب ساواک قرار گرفت. در سال ۱۳۵۷ با دستور صریح امام خمینی (ره)، در مسجد قبا به سخنرانی درباره حکومت اسلامی و حقوق زن پرداخت و بعد از این سخنرانی، بار دیگر دستگیر و روانه زندان شد. آزادی موقت او پس از یک ماه تحمل زندان، با بهمن ۱۳۵۷ و پیروزی انقلاب اسلامی تقارن پیدا کرد. او پس از تثبیت جمهوری اسلامی، از جمله مبلغان عقیدتی - سیاسی و چهره‌های سرشناس ایران در مجامع بین‌المللی بود. وی در سال ۱۳۹۰ از دنیا رفت و در کنار فرزند شهیدش، مهدی حاجی‌عباسی به خاک سپرده شد.^۱

۴. پاسداری از ارزش‌های دینی

زنان قهرمان عاشورایی، با شجاعتی مثال‌زدنی به حفظ ارزش‌ها و اعتراض به هتک حرمت خاندان نبوت و رعایت عفاف و حجاب در برابر چشم‌های آلوده اهتمام داشتند. اگر چه آنان اسیر بودند و لباس‌ها و خیمه‌هایشان غارت شده بود و با وضع

۱. همشهری آنلاین، «زنان مبارز در خیابان انقلاب»، ۱۴۰۰/۱۱/۲۱، کد خبر: ۶۵۴۵۱۷.

نامطلوبی در معرض دید تماشاچیان قرار داشتند، اما فریاد اعتراض سر می‌دادند و بر حفظ عفاف تأکید می‌کردند؛ چنانکه ام‌کلثوم هنگام عبور اسرا از کوچه و بازار شهر کوفه، فریاد زد: «يَا أَهْلَ الْكُوفَةِ، أَمَا تَسْتَحْيُونَ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ أَنْ تَنْظُرُوا إِلَى حَرَمِ النَّبِيِّ؛^۱ ای مردم کوفه! از خدا و فرستاده او شرم نمی‌کنید که به خانواده پیامبر چشم دوخته‌اید». حضرت زینب علیها السلام نیز در اعتراض به اینکه زنان و کنیزان یزید در سراپرده و به دور از چشم انظار هستند و زنان عاشورایی و اهل بیت علیهم السلام در معرض دید همگان هستند، در خطبه خود در کاخ یزید فرمود:

أَمِنَ الْعَدْلُ يَا ابْنَ الطُّلَقَاءِ! تَخْدِيرُكَ حَرَائِرِكَ وَإِمَاتُكَ وَسَوْفَكَ بَنَاتُ رَسُولِ اللَّهِ سَبَابًا قَدْ هَتَكْتَ
سُتُورَهُنَّ وَأَبْدَيْتَ وُجُوهَهُنَّ تَخْدُوبِيَهُنَّ الْأَعْدَاءُ مِنْ بَلَدِ إِلِي بَلَدٍ وَيَسْتَشْرِفُهُنَّ أَهْلُ الْمَنَاهِلِ
وَالْمَنَاقِلِ وَيَتَصَفَّحُ وُجُوهَهُنَّ الْقَرِيبُ وَالْبَعِيدُ وَالذَّنِي وَالشَّرِيفُ، لَيْسَ مَعَهُنَّ مِنْ رِجَالِهِنَّ وَلِيٌّ
وَلَا مِنْ حُمَاتِهِنَّ حَمِيٌّ^۲ ای پسر آزادشدگان! آیا این قانون عدل و انصاف است که
زنان و کنیزان خود را پشت‌پرده جای دهی، ولی دختران رسول‌خدا صلی الله علیه و آله را
به صورت اسیران بدین سوی و آن سوی کشانی؟ پرده حجاب ایشان را بدری و
سر و روی‌شان را بگشایی و دشمنان، ایشان را از شهری به شهری ببرند و افراد
بیگانه و فرومایه چهره آن‌ها را بنگرند؟ نه مردی برای سرپرستی آن‌ها به جای
گذارده‌ای و نه حمایت‌کننده‌ای دارند.

۵. مدیریت

سرپرستی کاروان اسرا در آن شرایط دشوار و سخت توسط حضرت زینب علیها السلام درس «مدیریت در شرایط بحران» را به همگان می‌آموزد. بانوی بزرگ کربلا با مدیریت و رهبری بازماندگان کربلا در راستای اهداف نهضت و با هر اقدام خشتی‌کننده عاشورا از سوی دشمن، مقابله کرد و نقشه‌های دشمنان را نقش بر آب نمود. ایشان با فصاحت و بلاغتی ستودنی، در رویارویی با یزید، شجاعت حیدری‌اش را به نمایش گذاشت و به یزید که از پیروزی ظاهری‌اش شادمان بود، فرمود:

أَظَنَنْتَ يَا يَزِيدُ! حَيْثُ أَخَذْتَ عَلَيْنَا أَقْطَارَ الْأَرْضِ وَآفَاقَ السَّمَاءِ فَاصْبَحْنَا نَسَاقًا كَمَا تُسَاقُ
الْأَسَارِي أَنْ يَنَا عَلِيَّ اللَّهُ هَوَانًا وَبِكَ عَلَيْهِ كَرَامَةٌ؟ وَأَنَّ ذَلِكَ لِعَظِيمِ خَطَرِكَ عِنْدَهُ؟ فَشَمَخْتَ

۱. سید عبدالرزاق مقرر الموسوی، مقتل الحسين علیه السلام، ص ۴۰۰.

۲. میرزا حبیب‌الله هاشمی خوبی، منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، ج ۱۸، ص ۲۸۷.

بِأَنفِكَ وَنَظَرْتَ فِي عَظْفِكَ جِدْلَانَ مَسْرُورًا حَيْثُ رَأَيْتَ الدُّنْيَا لَكَ مُسْتَوْثَقَةً وَالْأُمُورَ مُتَّسِقَةً وَ حِينَ صَفَاكَ مُلْكُنَا وَ سُلْطَانُنَا فَمَهْلًا مَهْلًا أَنْسَيْتَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: «وَلَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُضَلُّوا لَهُمْ خَيْرٌ لَّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُنْزِلُ لَهُمُ لَيْزَانًا وَأَنَّمَا لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ»؛^۱ ای یزید! آیا می‌پنداری که اینک فضای آسمان و زمین را بر ما تنگ کرده‌ای و ما را همانند اسیران به هر شهر و دیار سوق داده و کشانده‌ای، ما نزد خدا خوار و زیون هستیم و تو در پیشگاه خدا گرامی و عزیز هستی و چیرگی‌ات بر ما به خاطر مقامت در پیش خداست؟ و به همین جهت باد به دماغ انداخته‌ای و با غرور و نخوت به اطراف خود می‌نگری و از اینکه می‌بینی دنیا بر وفق مراد و کام توسست و کارها به دلخواه تو رو به راه و ملک و پادشاهی بر تو صاف و هموار شده است، مسرور و شادمانی؟! اندکی آهسته‌تر و آرام‌تر! مگر فراموش کرده‌ای که خدای عزوجل می‌فرماید: و البته نباید کسانی که کافر شده‌اند، تصور کنند اینکه به ایشان مهلت می‌دهیم برای آنان نیکوست؛ ما فقط به ایشان مهلت می‌دهیم تا بر گناه [خود] بیفزایند و [آن‌گاه] عذابی خفت‌آور خواهند داشت».

مادران شهدا و همسران شهید ما به تاسی از حضرت زینب علیها السلام می‌توانند با بیان و قلم خود، تاریخ مقاومت مردان و زنان این سرزمین را در برابر رژیم طاغوت و مبارزات شجاعانه آن‌ها در هشت سال دفاع مقدس برای نسل امروزی تبیین و این میراث بزرگ ایثار و شهادت را به جوانان منتقل کنند.

کربلا شهری است ای دل، شهریارش زینب است

اعتبارش از حسین و اقتدارش زینب است

نام زینب با حسین حک گشته در ایوان دل

دل که شد بیت‌الحسین، نقش و نگارش زینب است

نتیجه‌گیری

حضور مسئولانه زنان در قیام امام حسین علیه السلام و همدلی و همراهی آنان با نهضت حسینی، گویای آن است که زن می‌تواند برای رسیدن به والاترین مقام انسانی، هم‌پای مردان و شهیدان اسلام گام بردارد و برای تجدید حیات اسلام، مجاهدتی

ثمربخش و چشم‌گیر داشته باشد. این زنان که همانند دیگر زنان دارای عاطفه و احساس بودند، علی‌رغم علاقه به زندگی بی‌دغدغه و بدون اضطراب، با تشویق همسر و فرزندان برای یاری فرزند رسول‌خدا صلی الله علیه و آله، خود نیز همراه و هم‌پای آنان در مسیر اعتلای حق و جامعه اسلامی کوشیدند تا در تعارض دین و دنیا، دین را مقدم بدانند و در پی ادای تکلیف شرعی خویش با گذشتن از خود و تمایلات نفسانی حلال نام خویش را در تاریخ جاودانه کنند.

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن‌اثیر، عزالدین علی بن محمد، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر، ۱۳۹۹ق.
۲. ابن‌طاووس، علی بن موسی، *اللهوف علی قتلی الطفوف*، ترجمه احمد فهری زنجانی، چاپ اول، تهران: جهان، ۱۳۴۸ش.
۳. انیسی، فریبا، شرحی بر مظلومیت شهدای زن، مجله پیام زن فروردین ۱۳۸۷، شماره ۱۹۳.
۴. بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله، *عوامل العلوم و المعارف والأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال* تصحیح محمدباقر ابطحی اصفهانی، چاپ دوم، قم: مؤسسه الامام المهدی علیه السلام، ۱۳۸۲ش.
۵. شریف قرشی، باقر شریف، *حیة الامام الحسین علیه السلام*، چاپ اول، قم: مکتبه الداوری، ۱۳۹۶ق.
۶. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ق.
۷. مزینانی، محمدصادق، *نقش زنان در حادثه عاشورا*، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۰ش.
۸. مقرر الموسوی، سید عبدالرزاق، *مقتل الحسین علیه السلام*، بیروت: دار الكتاب الاسلامی، ۱۳۹۹ق.
۹. هاشمی خویی، میرزا حبیب‌الله، *منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه*، ترجمه حسن حسن‌زاده آملی و محمدباقر کمره‌ای، چاپ چهارم، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۰ق.
۱۰. یزدان‌پناه، زهرا، *زنان عاشورایی: نقش زنان در نهضت امام حسین علیه السلام (از عشورا تا سقوط امویان)*، چاپ اول، تهران: هلال، ۱۳۸۳ش.

پایگاه‌ها

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی و دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی سید علی خامنه‌ای.
۲. خبرگزاری تسنیم، «با دستان خودم پنج شهیدم را به خاک سپردم»، ۱۳۹۳/۰۷/۱۹، کد خبر: ۵۲۱۲۱۷.
۳. مرکز اسناد انقلاب اسلامی، «مروری بر نقش آفرینی زنان در دوران دفاع مقدس»، ۱۳۹۸/۰۷/۰۳، کد خبر: ۵۲۰۶.
۴. همشهری آنلاین، «زنان مبارز در خیابان انقلاب»، ۱۴۰۰/۱۱/۲۱، کد خبر: ۶۵۴۵۱۷.

بررسی روش‌های آموزش حجاب به دختران

حجت‌الاسلام والمسلمین محمد سبحانی‌نیا*

قال علی عليه السلام: «إِنَّ لِلْقُلُوبِ شَهْوَةً وَإِقْبَالَ وَإِدْبَارًا، فَأَتْوَهَا مِنْ قِبَلِ
شَهْوَتِهَا وَإِقْبَالِهَا، فَإِنَّ الْقَلْبَ إِذَا أُكْرِ عَمِيَ»^۱.

مقدمه

در سالیان اخیر حجاب و پوشش زنان به عنوان موضوعی دارای حساسیت دینی و اجتماعی، مورد توجه اندیشمندان و متولیان فرهنگ بوده است. این حساسیت بیانگر آن است که مسئله بدحجابی، امروزه به عنوان یک آسیب جدی اجتماعی قابل بررسی است و پژوهش در این خصوص از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. متأسفانه وضعیت حجاب در مناطقی از کشور به شکل غیر قابل تحمل درآمده و به گونه‌ای است که همه دلسوزان جامعه را به واکنش واداشته است. بررسی‌ها نشان می‌دهد غالب بدحجابی‌ها از روی عناد و مخالفت با احکام اسلامی نیست؛ بلکه از ناآگاهی بیشتر این افراد نشأت می‌گیرد. به نظر می‌رسد خلأ کنونی، ضعف و فقر تئوریک و عدم نظریه‌پردازی درباره حجاب اسلامی و ابعاد و مسائل جدید آن، به پدیده بدحجابی دامن زده است. سخنان ارزشمند مقام معظم رهبری مدظله‌العالی، در این باره بسیار الهام‌بخش و کارگشا است؛ آنجا که فرموده است: «خیلی از خانم‌ها، متدین و مسلمانند و به انقلاب عقیده دارند، ولی مسئله حجاب برای آنان روشن

* عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان.

۱. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج‌البلاغه، حکمت ۱۹۳؛ «دلها را میلی است و روی آوردنی و پشت‌کردنی، پس دلها را آن‌گاه به کار گیرید که خواهان است و روی در کار؛ چه دل اگر به ناخواه به کاری وادار شود، کور گردد».

نیست. حرفی ندارند، حجاب را رعایت می‌کنند؛ اما واقعاً حجاب در ذهن آن‌ها سؤال و مسئله است، باید به این‌ها پاسخ داده شود.^۱

یکی از دغدغه‌های مهم خانواده‌های مذهبی، چگونگی آشنایی دختران کوچک‌شان با حجاب است؛ موضوعی که مرز بسیار باریکی دارد و اگر با دقت رفتار نکنیم، ممکن است فرزندمان برای یک عمر از حجاب دلزده شود. گسترش فرهنگ حجاب، بدون توجه به انگیزه‌های درونی و پایه‌های اعتقادی افراد و تنها با بهره‌گیری از اهرم زور و اجبار امکان‌پذیر نیست و اگر افراد به اقتضای شرایط و با اثرپذیری از عوامل اجبارکننده تن به حجاب دهند، این امر بقا و دوامی نخواهد داشت و با تغییر شرایط و برطرف شدن عوامل اجبارکننده، حجاب را کنار خواهند گذاشت. اگر چه استفاده از مکانیزم الزام و اجبار، از سرعت بالایی برای حصول به نتیجه برخوردار است؛ ولی اگر با مکانیزم‌های شناختی و هنجاری همراه نشود، ثبات کمتری خواهد داشت. امام علی علیه السلام پیوسته بر این امر تأکید می‌ورزید که کار و مسئولیت باید با میل و علاقه شخصی انجام شود. از این رو ایشان از ایجاد فضای اکراه و اجبار در کار به شدت پرهیز می‌کرد و هرگز به روش‌های مستبدانه متوسل نمی‌شد؛ چنانکه می‌فرمود: «وَلَيْسَ لِي أَنْ أُحْمِلَكُمْ عَلَى مَا تَكْرَهُونَ»^۲ مرا نرسد که شما را به چیزی وادارم که ناخوش می‌انگارید.

آن حضرت در سفارشی والا فرموده است: «إِنَّ لِلْقُلُوبِ شَهْوَةً وَإِقْبَالَاً وَإِدْبَاراً، فَأَتَوْهَا مِنْ قِبَلِ شَهْوَتِهَا وَإِقْبَالِهَا، فَإِنَّ الْقَلْبَ إِذَا أُكْرِهَ عَمِي؛^۳ دل‌ها را میلی است و روی آوردنی و پشت کردنی. پس دل‌ها را آن‌گاه به کار گیرید که خواهان است و روی در کار؛ چه دل اگر به ناخواه به کاری وادار شود، کور گردد».

در این نوشتار مهم‌ترین روش‌های آموزش حجاب به دختران، به اختصار بیان می‌شود.

۱. توجه به محبت خداوندی

برخی والدین در تربیت دینی کودکان، از روش انذار و تهدید استفاده می‌کنند. برای

۱. جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات کنگره اسلام و زن، ص ۲۴ و ۲۵.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغه، خطبه ۲۰۸.

۳. همان، حکمت ۱۹۳.

مثال به فرزند خود می‌گویند: «جایگاهت جهنم است» یا «اتفاق بدی برایت می‌افتد». این در حالی است که در دین اسلام انذار و تبشیر در کنار یکدیگر هستند. تهدید، تنبیه، ارباب، ندامت و سرزنش‌های پی‌درپی، اثر معکوس دارد؛ چنانکه امیرالمؤمنین علیه السلام فرموده است: «الإفراط في الملامة يُشَبُّ نارَ اللّجاجة؛^۱ زیاده‌روی در سرزنش، آتش لجاجت را شعله‌ور می‌کند». اگر حجاب با زیبایی و همراه با عشق و رحمت بیکران خداوند به بندگانش طرح شود، جوانان آن را بهتر می‌پذیرند. مادری می‌تواند در تربیت دینی فرزندش موفق باشد که وقتی درباره چرایی حجاب مورد سؤال قرار می‌گیرد، به زیبایی آن را خواسته الهی مطرح کند؛ به گونه‌ای که فرزند باور داشته باشد خداوند ناظر رفتارش است و جز خیر و نیکی برای او نمی‌خواهد. بنابراین باید فرزندان را از کودکی با صفات زیبای خداوند آشنا کرد.

۲. گفتمان‌سازی (تبیین فلسفه حجاب)

فرهنگ و تمدن مغرب زمین در دهه‌های اخیر، با بهره‌گیری از رسانه‌های فراگیر و اثرگذار خود، دیدگاه غرب درباره زن و خانواده را به گفتمان حاکم بر جهان تبدیل کرده و نظام معنایی به هم پیوسته ایجاد نموده است. در این گفتمان، زن از انسانی با ویژگی‌های متعالی به کالای جنسی و ابزاری برای عرضه و فروش هر چه بیشتر کالاهای تولیدی شرکت‌های بزرگ ملی و فراملی بدل شده است. در چنین فضایی، ضرورت گفتمان‌سازی در حوزه زن و خانواده بر اساس دیدگاه اسلامی روشن می‌شود. رهبر فرزانه انقلاب مدظله‌العالی، با اشاره به ضرورت گفتمان‌سازی در این حوزه فرموده است: «گفتمان يك جامعه، مثل هواست، همه تنفسش می‌کنند؛ چه بدانند، چه ندانند، چه بخواهند، چه نخواهند. باید این گفتمان‌سازی انجام بگیرد».^۲ باید گفتمان خانواده‌گرایی در برابر فردگرایی، تقویت و بر جامعه مسلط شود. ایجاد تحول در زمینه عفاف و حجاب، مستلزم شکل‌گیری و راه‌اندازی شبکه معنایی خانواده‌گراست؛ زیرا ارزش‌های خانوادگی، پیوندهای خانوادگی و عفت، ذیل گفتمان خانواده‌گرایانه تولید می‌شود. گفتگوی علمی با کودکان و نوجوانان در حد

۱. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، *غرر الحکم و درر الکلم*، ص ۹۴.

۲. بیانات در سومین نشست اندیشه‌های راهبردی، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴.

فهم و درک آن‌ها و تبیین فلسفه حجاب و پیامدهای آن از طریق مهارت گفتگوی چهره‌به‌چهره یا قصه و فیلم یا شعر موجب به کمال رسیدن آگاهی آن‌ها از حجاب می‌شود؛ به گونه‌ای که از آن به بهترین وجه دفاع و پاسداری کنند.

نسل جوان امروز دیگر احکام شرع را بر اساس تعبد محض نمی‌پذیرد و در پی دانستن فلسفه و چرایی این احکام است. اگر والدین بخواهند عفاف در وجود فرزندان نهادینه شود، باید مزایا و فواید عفاف و پاکدامنی را به آن‌ها بیاموزند و چرایی این کار را به زبان ساده برایشان تبیین کنند. بنابراین خانواده‌ها و رسانه ملی باید توجه خاص و ویژه‌ای به این موضوع و فلسفه متعالی لزوم رعایت حجاب و عفاف در برابر جنس مخالف داشته باشد و آن را به خوبی برای آنان تبیین کنند. در این خصوص می‌توان از کتاب *مسئله حجاب* استفاده کرد.

اظهارات ۸۰ درصد جمعیت ۵۰۰ نفری بانوان کم‌حجاب که در پژوهشی شرکت کرده بودند، گویای بی‌اطلاعی آن‌ها از فواید و آثار پوشیدگی و پیامدهای ناپوشیدگی به عنوان اصلی‌ترین عامل کم‌حجابی ایشان است؛ اگر چه انگیزه‌های دیگری نیز در رفتار آنان تأثیر داشته است.^۱ برخی دختران بی‌تفاوت به حجاب، از خانواده‌های مذهبی هستند که مادران در توجیه و تربیت آنان موفق نبوده‌اند. در نظرخواهی از این مادران، آن‌ها گفته‌اند با وجود اعتقاد به خوبی حجاب، نتوانسته‌اند دلایل قانع‌کننده‌ای برای فرزندان‌شان بیاورند.^۲

بر اساس تجربه، انسان‌ها هنگامی که شناخت کافی نسبت به مسئله‌ای داشته باشند و ریشه‌ها و زیربنای آن را به خوبی بشناسند، با اشتیاق بیشتری آن را می‌پذیرند؛ به‌ویژه اگر آن مسئله جنبه شرعی و دینی داشته باشد. علت گریز بسیاری از انسان‌ها از احکام دینی، این است که گمان می‌کنند دین با نیازهای طبیعی انسان مخالف است و می‌خواهد آن‌ها را از زندگی طبیعی‌شان جدا کند. این طرز تفکر درباره حجاب و عفاف نیز مشهود است.

یکی از روش‌های آموزش و آگاهی‌بخشی، زبان قصه یا داستان‌سرایی است که دارای جاذبه و نفوذ ویژه‌ای است و از طریق آن می‌توان حقایق و واقعیات زندگی را به زیبایی تام ترسیم کرد و اثر آن را در افراد مشاهده نمود. تأثیرگذاری قصه و داستان،

۱. یوسف غلامی، *مبلغان و پدیده کم‌حجابی*، ص ۳۳.

۲. همان.

غیرمستقیم و نادیدنی است. قصه به طور غیرمستقیم راه را نشان می‌دهد و هدایت می‌کند، عبرت می‌دهد، موعظه می‌کند، تشویق می‌نماید، می‌ترساند و امیدوار می‌کند. «شنیدن قصه، از کارهای مورد علاقه کودکان و نوجوانان است. آن‌ها با هیجان زیاد به داستان گوش می‌دهند و خود را در اختیار قصه‌گو قرار می‌دهند و تأثیر لازم را از او می‌پذیرند. قصه نه فقط پیام‌های مفیدی برای کودک دارد؛ بلکه اگر جذاب و مناسب طراحی و بیان شود، کودک و نوجوان می‌کوشد خود را با شخصیت‌های آن قصه همانند سازد»^۱.

۳. الگوآفرینی و معرفی الگوهای مناسب

یکی از شیوه‌های عینی و کاربردی تعلیم و تربیت، الگوآفرینی است که بر جان و دل متربیان می‌نشیند. قرآن کریم در برخی آیات، اشخاصی را به عنوان اسوه و الگو معرفی کرده و به پیروی از آنان دستور داده است؛ چنانکه فرموده است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا»^۲ قطعاً برای شما در اقتدا به رسول‌خدا سرمشقی نیکوست، برای آن شخصی که به خدا و روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند».

تربیت ابتدایی انسان به طور طبیعی با روش الگویی شکل می‌گیرد. کودک در چند سال نخست زندگی، همه کارهایش را از الگوهای پیرامون خود که در درجه اول پدر و مادرش هستند، الگوبرداری و با تقلید از آنان رشد می‌کند و ساختار تربیتی‌اش شکل می‌گیرد. از این رو روش الگویی در سازمان دادن شخصیت و رفتار کودک، نقش بسزایی دارد. تلقی کودکان از والدین در سال‌های نخست کودکی، به نقش الگویی آنان در جهت مثبت یا منفی دامن می‌زند؛ زیرا کودکان در این ایام همه چیز خود را از والدین و وابسته به ایشان می‌دانند. اگر والدین بکوشند نمونه رفتار و کردار مطلوب و سازنده را در معرض مشاهده فرزند خود قرار دهند و اسوه‌سازی کنند؛ می‌توانند شخصیت و موقعیت اجتماعی او را دگرگون کنند و او را تربیت نمایند. دعوت عملی به ارزش‌ها از جمله حجاب، به مراتب از دعوت لسانی موثرتر

۱. جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات نماز و خانواده، ج ۱، ص ۲۴۹.

۲. احزاب: ۲۱.

است؛ چنانکه امام صادق علیه السلام فرموده است: «كُونُوا دُعَاةَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ اَلْسِنَتِكُمْ؛^۱ مردم را با رفتار خود نه با زبان، به اسلام دعوت نمایید».

چشم و گوش کودکان و نوجوانان، همچون آینه‌ای است که رفتارهای والدین را می‌بینند، می‌شنوند و تقلید می‌کنند. الگوهای عملی ارائه شده توسط خانواده مانند نحوه پوشش و حجاب مادر یا پدر و نوع روابط عقیفانه آن‌ها، تأثیر عمیقی بر رفتار کودکان و نوجوانان دارد. در واقع پدر و مادر با ارائه اعمال و رفتار مناسب و به شکل غیرکلامی، ارزش‌ها و هنجارهای سالم را در شخصیت کودک نهادینه می‌کنند. از این رو شایسته است در اصلاح رفتار و اخلاق خود بکوشند؛ زیرا اخلاق و رفتار آن‌ها، الگوی رفتار فرزندان است؛ چنانکه امام کاظم علیه السلام فرموده است: «يُحْفَظُ الْأَطْفَالَ بِصَلَاحِ آبَائِهِمْ؛^۲ رفتار کودکان در اثر خوبی‌های رفتار والدین حفظ می‌شود».

توجه به این نکته ضروری است که مادر نباید تنها در پوشش ظاهری الگوی فرزندش باشد و از مسائل دیگر غافل بماند؛ زیرا در این صورت فرایند الگوسازی به مشکل برخورد می‌کند. چه بسیار مادران محجبه‌ای که نتوانسته‌اند دختر خود را به استفاده از حجاب برتر مجاب کنند؛ زیرا میان حرف و عمل برخی والدین هماهنگی وجود ندارد. به عبارت دیگر مادر چادری از ایمان و حیا و عفاف سخن می‌گوید و یا حجاب کامل را رعایت می‌کند، اما در حوزه‌های دیگر اخلاقی و رفتاری مانند ادب، تواضع، نوع‌دوستی و مهرورزی و ... ضعیف عمل می‌کند. این اتفاق موجب می‌شود دختر جوان و به بلوغ رسیده، از حجاب فاصله بگیرد. چه بسیار خانواده‌هایی که والدین، فرزندان را به داشتن حجاب تشویق می‌کنند، اما خود شئونات را در میهمانی‌ها یا مجالس عروسی رعایت نمی‌کنند. در این حالت است که فرزندان با دوگانگی روبه‌رو می‌شوند و نمی‌توانند آن در ذهن‌شان حل کنند و در بزرگسالی دچار تعارض می‌شوند.

یکی از گروه‌های مؤثر و تأثیرگذار بر آشناسازی فرد با معنا و مفهوم حجاب، گروه‌های همسالان است. گروه کودکان، همبازی‌ها، دوستان و رفقا، همکاران و ... جزء گروه‌های همسالان به شمار می‌آیند. تأثیر گروه‌های همسالان بر نوجوانان، از

۱. محمد بن یعقوب کلینی، *الکافی*، ج ۲، ص ۷۸.

۲. محمد باقر مجلسی، *بحارالأنوار*، ج ۶۸، ص ۲۳۶.

سنین ۱۳ تا ۱۴ سال شروع می‌شود. این مرحله از سن و سال نقطه عطفی در حوزه زندگی شخص به شمار می‌آید. والدین باید بر دوست‌یابی فرزندان خود نیز نظارت کنند تا نوع دوست‌یابی فرزندان گزینشی باشد؛ زیرا بچه‌ها از همسالان خود الگو می‌گیرند.

۴. مهر و محبت والدین به دختر

نگرش مثبت فرزندان به مذهب و امور دینی از جمله حجاب، ریشه در مهرورزی و محبت والدین دارد. آنان می‌توانند محیطی آکنده از مهر و محبت بر پا کنند و در ذهن کودک تجربه خوشایندی از عفاف و حجاب ایجاد نمایند. محبت و مهرورزی، نیروی عظیم و کارسازی در روش تربیتی است؛ چنانکه سعدی گفته است: به نرمی ز دشمن توان کرد دوست / چو با دوست سختی کنی، دشمن اوست / چو سندان کسی سخت رویی نکرد / که خایسک تأدیب بر سر نخورد / به گفتن درشتی مکن با امیر / چو بینی که سختی کند، سست گیر^۱

دختران به دلیل برخورداری از عنصر عاطفه، به ارتباط تنگاتنگ و سرشار از محبت پدران خود نیازمندند. بسیاری از بدحجابی‌های دختران امروز جامعه، به علت کمبود محبتی است که آنان از سوی پدران خود احساس می‌کنند. این در حالی است که اسلام ناب محمدی درباره محبت کردن به دختران سفارش بسیاری کرده است. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله حتی در هدیه دادن نیز دختران بر پسران مقدم می‌کرد و می‌فرمود:

مَنْ دَخَلَ السُّوقَ فَاشْتَرَى تُحْفَةً فَحَمَلَهَا إِلَى عِيَالِهِ، كَانَ كَحَامِلِ صَدَقَةٍ إِلَى قَوْمٍ مَحَاوِيحٍ -
وَلْيَبْدَأَ بِالْإِنَاثِ قَبْلَ الذُّكُورِ، فَإِنَّهُ مَنْ فَرَّحَ انْثَى فَكَأَنَّمَا أَعْتَقَ رَقَبَةً مِنْ وُلْدِ إِسْمَاعِيلَ؛^۲ هر
کسی به بازار رود و تحفه‌ای بخرد و آن را برای خانواده‌اش ببرد، همانند حمل‌کننده
صدقه به سوی نیازمندان است و باید دختران را در دادن هدایا بر پسران مقدم بدارد؛
زیرا هر کس دخترش را خوشحال کند، مانند آن است که برده‌ای از نسل حضرت
اسماعیل را آزاد ساخته است.

۱. مصلح بن عبدالله سعدی، بوستان سعدی، باب ۴.

۲. محمد بن علی صدوق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال ص ۲۰۱.

۵. تشویق

یکی از شیوه‌های آموزش حجاب و عفاف، بهره‌گیری از مهارت تشویق بر اساس آگاهی و تصمیم به موقع است. روش اصلی تعلیم و تربیت اسلامی، تشویق است؛ زیرا اساس تربیت بر سهولت، محبت و ملایمت است. مقصود از تشویق، پاسخ مثبت در برابر رفتار مطلوب فرزند است. این پاسخگویی ممکن است با شیوه‌های متنوع به صورت ستایش، ابراز مهرورزی، واگذاری مسئولیت مناسب به متری، وعده پاداش و ... جلوه‌گر شود. تشویق موجب می‌شود کودک یا نوجوان از کار خود احساس لذت و از خود احساس رضایت کند و نتیجه این چرخه، تکرار رفتار است. بهترین سن تشویق به حجاب، از سنین پایین قبل از سن بلوغ شروع می‌شود. والدین باید روحیات و ویژگی‌های سن نوجوانی را در نظر بگیرند و سپس با راهنمایی و تشویق فرزندان به حجاب یا نهی آن‌ها از بدحجابی مبادرت ورزند. اگر نوجوان در محیط خانواده که اصلی‌ترین محیط زندگی و رشد اوست، مورد توجه و محبت اعضای خانواده باشد و از طریق تشویق اطرافیان احساس ارزشمندی نماید؛ هیچ‌گاه خود را در اجتماع برای جلب توجه دیگران به نمایش نمی‌گذارد.

۶. عادت‌بخشی

یکی از شیوه‌های آموزش حجاب، عادت‌بخشی کودکان و نوجوانان به این امر مهم است تا در پرتو انجام و تکرار، عمل به عادت تبدیل شود و آن‌گاه این عادات با آگاهی و شناخت همراه گردد. عمق بخشیدن و درونی کردن آموزه‌های دینی و ملکه کردن فضایل در کودکان و نوجوانان، نیازمند بهره‌گیری از شیوه عادت‌بخشی با تکنیک‌ها و مهارت رفتاری و گفتاری است. متأسفانه برخی معتقدند کودک باید بعد از رسیدن به سن تکلیف حجابش را انتخاب کند و زمانی تصمیم می‌گیرند کودک خود را با حجاب آشنا کنند که دیگر دیر شده است؛ این در حالی است که پیش از آنکه کودک به مدرسه رود، برایش دفتر و قلم و وسایل نقاشی تهیه و آن‌ها را به این کار تشویق می‌کنند. «والدین بدانند پیش از سن تکلیف می‌بایست بسترهای لازم در زمینه مفاهیم دینی - ارزشی چون حجاب را برای بچه‌ها فراهم کنند. اغلب کسانی که در سنین بالاتر وظایف عبادی خود را انجام نمی‌دهند، به مبانی دینی بی‌اعتقاد

نیستند؛ بلکه در گذشته ورزیدگی و آمادگی لازم را به دست نیاورده‌اند.^۱ عادت‌بخشی، الگوسازی و شیرین‌سازی حجاب و عفاف برای کودکان و نوجوانان، باید از سنین کودکی و نوجوانی شروع شود و نباید آن را به بعد از سن تکلیف موکول نمود.^۲

فهرست منابع

کتاب

۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، *غررالحکم و دررالکلم*، چاپ دوم، قم: دارالکتاب اسلامی، ۱۴۱۰ق.
۲. جمعی از نویسندگان، *مجموعه مقالات نماز و خانواده*، چاپ دوم، [بی‌جا]: انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۸۷ش.
۳. جمعی از نویسندگان، *مقالات کنگره اسلام و زن*، چاپ دوم، قم: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۴. سادات، محمدعلی، *رفتار والدین با فرزندان*، چاپ سیزدهم، [بی‌جا]: انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۹۰ش.
۵. سعدی، مصلح بن عبدالله، *بوستان سعدی شیرازی*، چاپ سیزدهم، تهران: خوارزمی، ۱۳۹۹ش.
۶. شریف الرضی، محمد بن حسین، *نهج البلاغه*، تصحیح صبحی صالح، قم: مرکز البحوث الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۷. صدوق، محمد بن علی، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، چاپ دوم، قم: دار الشریف الرضی، ۱۴۰۶ق.
۸. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، چاپ سوم، بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۱ق.
۹. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

نشریات

۱. علاءالدین، سید محمدرضا، «شیوه‌های مؤثر برای نهادینه کردن حجاب و عفاف

۱. محمد علی سادات، *رفتار والدین با فرزندان*، ص ۸۰.

۲. سید محمدرضا علاءالدین، «شیوه‌های مؤثر برای نهادینه کردن حجاب و عفاف در کودکان و نوجوانان از منظر قرآن و روایات»، فصلنامه قرآنی کوثر، ص ۱۲۵.

- در کودکان و نوجوانان از منظر قرآن و روایات»، فصلنامه قرآنی کوثر، ش ۳۷، زمستان ۱۳۸۹، ص ۱۴۲ - ۱۲۳.
۲. غلامی، یوسف، مبلغان و پدیده کم‌حجابی، مجله مبلغان، ش ۱۹، شهریور ۱۳۸۰، ص ۱۰۳ - ۹۹

نقش محبت در تربیت فرزندان

راضیه علی اکبری*

قال رسول الله ﷺ: «أَحِبُّوا الصِّبْيَانَ وَارْحَمُوهُمْ»^۱

مقدمه

یکی از نیکوترین و اساسی‌ترین روش‌های تربیت، روش محبت است که بیشترین تناسب را با فطرت و سرشت انسانی دارد. مطالعات انجام‌شده به روش تحلیلی - توصیفی، حاکی از این مطلب است که نیروی محبت در تربیت، نیرویی زمینه‌ساز، بازدارنده و برانگیزاننده است و اگر به اعتدال به کار گرفته شود، تأثیر شگرفی در نزاهت آدمی و تحقق تربیت کمالی دارد. نیروی محبت از نظر تربیتی، نیروی عظیم و کارساز و بهترین تربیت آن است که بدین روش تحقق یابد. مهرورزی و محبت، قانونی است که سلامت، سعادت، شادمانی، هماهنگی و کامیابی را برای آدمی به ارمغان می‌آورد؛ به شرط آنکه آدمی بداند چگونه و به چه اندازه از این اکسیر حیات استفاده کند تا گرفتار افراط و تفریط که هر یک عوارض نامطلوبی در تربیت دارند، نشوند. اگر فرزند احساس کند که در دل و قلب والدین جای دارد، نمی‌تواند به راحتی با آن‌ها مخالفت کند. آنچه والدین را به فرزندان پیوند می‌زند، محبت است. هر چه پیوند عاطفی میان والدین و فرزندان محکم‌تر باشد، صداقت و یکرنگی و صفای بیشتری میان آن‌ها رواج خواهد یافت. البته همه والدین محبت قلبی به فرزندان خود دارند، فقط باید از نیروی معجزه‌آسای مهر و محبت در تربیت فرزندان استفاده کنند.

* دکترای کلام اسلامی و مدرس دانشگاه.

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۹.

از آنجا که محبت یک نیاز طبیعی است، وجود و عدم آن در تعادل و عدم تعادل روح تأثیر فراوانی دارد. فرزندی که در محیط گرم محبت، پرورش می‌یابد، روانی شاد و دلی آرام و با نشاط دارد. به زندگی امیدوار و دل‌گرم است و خود را در این جهان پرآشوب تنها و بی‌کس نمی‌داند. در پرتو محبت، صفات عالی انسانیت، عواطف و احساسات فرزند نیز به خوبی پرورش می‌یابد که نتیجه آن، پرورش انسانی متعادل خواهد بود. احساس محبوبیت، در آرامش فرزند مؤثر است و این آرامش، در سلامت اعصاب و جسم تأثیر بسزایی خواهد داشت. برای تبیین این مسائل، ابتدا «نوع و شیوه‌های ابراز محبت» بیان و سپس «تأثیرات تربیتی محبت» ارائه خواهد شد.

مصادیق و شیوه‌های ابراز محبت

فرزندان باید مورد محبت خالصانه والدین قرار گیرند؛ یعنی محبتی که شرطی برای ابراز آن اعلام نشده و بی‌دریغ نثار می‌شود. در خانواده‌هایی که صمیمیت و مهربانی وجود دارد، فرزند می‌تواند با اطمینان به شخصیت خود، با مشکلات روبه‌رو شود و از سوی دیگر بدون داشتن اضطراب و تشویش، رفتارهای نامناسب خود را به نحو مطلوبی تغییر دهد. سالم‌ترین افراد که قادرند محبت‌شان را به دیگران ابراز کنند، کسانی هستند که والدین‌شان در کودکی به آن‌ها به صورت بی‌قید و شرط ابراز محبت کرده‌اند.^۱

والدین می‌توانند محبت خود را به طرق مختلف به فرزندانشان بروز دهند؛ راه‌ها و شیوه‌هایی همچون احترام، مهربانی، بوسیدن، نوازش، هدیه، تواضع، گوش شنوا بودن، عمل به وعده، کمک و حمایت، همبازی شدن، همصحبت شدن، خوب صدا زدن، خوش‌زبانی و خوش‌اخلاقی. فرزندانش در هر سنی برای خود شخصیت قائلند و دوست دارند در کانون توجه و عنایت باشند؛ از همین روست که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرموده است: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَأَحْسِنُوا أَدْبَهُمْ».^۲ همچنین در سخن دیگری فرموده است: «أَحْبِبُوا الصَّبِيَّانَ وَأَوْحَمُوهُمْ».^۳ در حدیث شریف کساء نیز حضرت زهرا علیها‌السلام فرزندانش را این‌گونه مورد خطاب قرار می‌دهد: «یا ولدی و یا قره عینی و ثمره فوادی».

۱. فرهنگ هلاکویی، اصول‌پدیری و مادری در تربیت فرزندانش، ص ۱۷۰.

۲. حسن بن فضل طبرسی، مکارم‌الاخلاق، ج ۱، ص ۲۲۲.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۹.

راه‌های ابراز محبت

۱. بازی با کودکان

یکی از راه‌های محبت این است که والدین خود را در سطح هم‌بازی آگاه‌تر - و نه به صورت یک فرد بزرگ و آگاه که با کودک سنخیتی ندارد - با کودک بازی کنند و در ضمن بازی آداب زندگی را به او یاد دهند. در حقیقت بازی موجب می‌شود که بچه‌ها وارد حوزه فعالیت بزرگ‌ترها شوند و در شکلی کودکانه، واقعیت‌ها و هنجارهای زندگی واقعی را تجربه کنند. همانندسازی، الگوگیری و بسیاری از آموزش‌ها و پرورش‌های غیرمستقیم، از راه بازی فرا گرفته می‌شود. اگر بچه‌ها فرصت کافی برای بازی نداشته باشند، ممکن است گرفتار عقده‌های جبران‌ناپذیری شوند. امروزه بسیاری از اختلالات رفتاری و عاطفی با یک روش درمانی به نام «بازی درمانی» معالجه می‌شود. شاید به همین جهت است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «هر کس کودکی نزد اوست، باید برایش کودکی کند».^۱ در همین راستا جابر می‌گوید: دیدم رسول‌خدا صلی الله علیه و آله با دست و پا راه می‌رفت، در حالی که حسن و حسین علیهما السلام بر پشتش سوار بودند و می‌فرمود: «شتر شما، بهترین شترها و شما، بهترین سوار هستید».^۲ شخصی به نام عبدالله بن شیبه می‌گوید: پیامبر صلی الله علیه و آله در نمازی سجده را بسیار طولانی کرد. بعد از نماز مردم علت این طولانی شدن را پرسیدند. حضرت صلی الله علیه و آله فرمود: «فرزندم حسن بر گردن من بود. نخواستم عجله کنم تا نیاز فرزندم برآورده شود یا اینکه خودش پایین بیاید».^۳

امام صادق علیه السلام نیز در روایتی فرموده است: «دست‌کم بچه را ۷ سال رها کن تا می‌تواند از دنیای بازی لذتش را ببرد».^۴ امام کاظم علیه السلام نیز فرموده است: «کسانی در بزرگسالی عجول شتابزده و بی‌ظرفیت هستند که در کودکی به اندازه کافی بازی نکرده‌اند».^۵ مفضل بن عمر می‌گوید: «خدمت امام موسی کاظم علیه السلام رسیدم. دیدم آن حضرت، فرزند خود امام رضا علیه السلام را در دامان خود نشانده و او را می‌بوسد. گاه او را

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۲۱۳.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۲، ص ۲۸۵.

۳. همان، ج ۴۲، ص ۲۹۴.

۴. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۹۴.

۵. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۰، ص ۳۶۲.

در آغوش می‌گیرد و گاه بر شانه‌اش می‌گذارد و می‌گوید: پدر فدای تو باد! چه بوی خوشی داری و چه اخلاق نیکو و پاکیزه‌ای و چه آشکار و روشن است، فضل و دانش تو»^۱.

از آنجا که بازی هم در رشد جسمی کودک و هم در رشد فکری و عقلی و عاطفی کودک نقش دارد و مهم‌ترین بعدی که در رشد باید مورد توجه قرار گیرد، رشد شخصیت کودک است؛ امام خمینی علیه السلام به این مسئله توجه کافی داشتند.^۲ خانم فریده مصطفوی، دختر امام علیه السلام، درباره نوه‌های ایشان می‌گوید: «نوه‌های آقا همه شلوغ بودند. امام علیه السلام به دختر من که از شیطنت بچه خود گله می‌کرد، می‌گفت: من حاضرم ثوابی که تو از تحمل شیطنت حسین می‌بری، با ثواب تمام عبادات خود عوض کنم»^۳.

۲. تشویق کودکان

تشویق، یکی از دو بُعد وظایف پیامبران است که رهبر دینی به وسیله آن، مردم را در تمامی جنبه‌های دینی به حرکت و تکاپو وا می‌دارد؛ چنانکه قرآن کریم به این امر مهم چنین اشاره کرده است: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ...»^۴ ای رسول! مؤمنان را به جنگ ترغیب کن». در تربیت انسان اصل بر تشویق و ترغیب است، نه تنبیه و مجازات. امام علی علیه السلام نیز با اشاره به این اصل فرموده است: «صَادُوا الشَّرَّ بِالْخَيْرِ»^۵ به وسیله خوبی با بدی بستیزید». تشویق، موجب تحریکی عاطفی، مادی یا معنوی می‌شود که وسیله‌ای برای تحقق اعمال و رفتار مثبت افراد است. بنابراین مقصد در تشویق، هدایت و راه‌آموزی است. کودک در آغاز زندگی جاهل و نسبت به مواضع گوناگونی که باید اتخاذ کند، کاملاً بی‌خبر است و تأیید و تشویق، او را برای تصمیم‌گیری‌های صحیح در آینده آماده می‌کند. بی‌شک این جهت‌دهی‌ها باید به سوی فضایل و اخلاق باشد تا شخصیت افراد را پروراند و آنان را به سوی شرف و انسانیت سوق دهد.^۶

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۸، ص ۵۵۷.

۲. سید محمدباقر حجتی کرمانی، سه گفتار پیرامون برخی از مسائل تربیتی اسلام، ص ۶۶.

۳. امیر رضا ستوده، پایه‌پای آفتاب، ج ۱، ص ۱۰۷.

۴. انفال: ۶۵.

۵. جمال‌الدین محمد خوانساری، شرح غررالحکم ودررالکلم، ص ۱۱۷.

۶. علی قائمی، خانواده و مسائل مدرسه‌ای کودکان، ص ۲۸۸.

بنابراین تشویق فرزندان، یکی از راه‌های ابراز محبت است که مورد نیاز آنهاست؛ زیرا کودک هر عمل نیکی را که انجام می‌دهد، انتظار پاداش دارد و والدین باید این انتظار را برآورده کنند تا برای پیشرفت او ایجاد انگیزه نمایند. اگر چه باید توجه داشت که تشویق نباید به صورت رشوه در آید. کودک باید عمل خوب را به عنوان وظیفه شخصی و اجتماعی انجام دهد، بدون اینکه توقعی برای ستایش آن داشته باشد؛ ولی والدین باید او را به عنوان فردی وظیفه‌شناس تشویق کنند.^۱ برای اینکه کودک به تدریج استقلال یابد، خود را از وجود والدین بی‌نیاز نماید و بتواند شخصاً زندگی کند، باید با هر عمل کوچکی که انجام می‌دهد و اعتماد به نفس او را آشکار می‌سازد، مورد تشویق والدین قرار گیرد.^۲

آیات قرآن و روایات بسیاری نیز بر محبت‌ورزی تأکید کرده‌اند؛ زیرا بنای مکتب اسلام، مهر و محبت و سیره و رفتار ائمه علیهم‌السلام نمونه کامل این مهربانی است؛ چنانکه پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرموده است: «کودکان خود را دوست بدارید و با آنان مهربان باشید. وقتی به آن‌ها وعده‌ای می‌دهید، حتماً وفا کنید؛ زیرا کودکان، شما را رازق خود می‌پندارند».^۳ همچنین فرموده است: «کودکان را در بغل بگیرید و بر دوش خود بنشانید».^۴ «فرزندان‌تان را زیاد ببوسید؛ زیرا به واسطه هر بوسه‌ای، درجه شما در بهشت بالا می‌رود».^۵

تأثیرات تربیتی محبت

۱. زمینه‌ساز رشد عاطفی و شکوفایی استعداد

محبت والدین به فرزندان، زمینه رشد عواطف و روان فرزندان را فراهم می‌کند. منظور از رشد عاطفه، احیا و شکوفایی استعدادها، رشد طبیعی، تدریجی و هماهنگ آن شناخت و شکوفایی قابلیت‌های فطری، رشد و پرورش رغبت‌های مثبت، جهت‌دهی آن‌ها به سوی کمال و انطباق آن با اصول و ضوابط انسانی، تعدیل حس رقابت و تملک و سرور و لذت است. پرورش عواطف، از هدف‌های مهم تربیت

۱. علی قائمی، پرورش مذهبی و اخلاقی کودک، ص ۹۶.

۲. علی اکبر شعاری‌نژاد، روان‌شناسی رشد، ص ۵۶.

۳. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۱۲۶.

۴. ملا محسن فیض کاشانی، محجة البیضاء، ج ۳، ص ۳۶۶.

۵. معصومه حیدری، آداب رفتار با دختران، ص ۷۳.

است. بنابراین از طریق پرورش و تربیت بر مبنای اسلام، می‌توان در رشد عاطفه و مهر و محبت در وجود کودکان مؤثر بود.^۱

۲. جلوگیری از رذائل اخلاقی و احساس حقارت

رسول‌خدا ﷺ مردم را با روش محبت، از رذائل دور ساخت و به فضایل آراست. جهان آفرینش نیز بر اساس رحمت و محبت سامان یافته است و بدان کمال می‌یابد و پیامبر اکرم ﷺ جلوه تام رحمت و محبت الهی و روش تربیتی‌اش بر رحمت و محبت استوار بود. از این رو خداوند آن حضرت را چنین معرفی کرده است: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ»^۲ و ما تو را جز رحمتی برای جهانیان نفرستادیم.

برای تربیت انسان باید در او عشقی آفرید که از تمام گزینه‌ها نیرومندتر باشد و در او نیرویی گذاشت که تمام زنجیرها را با خود بردارد. مادامی که این عشق عظیم و نیروی بزرگ در انسان پا نگیرد، برای او حرکتی نخواهد بود و از بند اسارت‌ها نجات نخواهد یافت. ما از محبوب‌های خود به خاطر چیزی که محبوب‌تر است، چشم می‌پوشیم و خوب را فدایی خوب‌تر می‌کنیم تا آنچه را که با اهمیت‌تر است، انتخاب کنیم. عشق شدیدتر و حب الله، ما را از اسارت غرایز و حب نفس و حب دنیا آزاد می‌کند.^۳

اظهار محبت به فرزند نیز او را از ابتلا به عقده نفسانی و احساس کمبود حقارت مصون می‌دارد، اما کودکی که از محبت‌های گرم پدر و مادر محروم بوده و یا نیاز او درستی اشباع نشده است، در نفس خویش احساس محرومیت و نسبت به پدر و مادر و دیگرانی که او را دوست ندارند، عقده نفسانی پیدا می‌کند. چنین انسانی در معرض هر گونه انحراف و فساد خواهد بود. به عقیده بسیاری از دانشمندان، بیشتر تندخویی‌ها، خشونت‌ها، لجبازی‌ها، زورگویی‌ها، بدبینی‌ها، اعتیادها، افسردگی‌ها، گوشه‌گیری‌ها، ناامیدی‌ها و ناسازگاری‌های افراد، معلول عقده حقارتی است که در اثر محرومیت از محبت به وجود آمده است. بنابراین اظهار محبت را می‌توان به عنوان یکی از عوامل مهم بازدارنده از مفاسد اخلاقی و اجتماعی معرفی

۱. علی فایخی، مبانی تربیت و اخلاق اسلامی، ص ۱۰۸.

۲. انبیا: ۱۰۷.

۳. علی صفایی حائری، مسئولیت و سازندگی، ص ۶۷.

نمود. در پرتو محبت می توان احساسات و عواطف کودک را به خوبی پرورش داد و از او انسانی شایسته ساخت.^۱

۳. انگیزه‌سازی

یکی از اثرات محبت، انگیزه‌سازی است. اگر والدین عمل خوبِ بچه‌ها را با مهربانی بستانند، این امر سبب تداوم رفتار مثبت در آن‌ها خواهد شد. بچه‌ها از نوازش‌ها، بوسه‌ها، در آغوش گرفتن‌ها و حتی از آهنگ محبت‌آمیز سخنان پدر و مادر انگیزه می‌گیرند.^۲

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به عنوان والاترین مربی بشر، با محبت به مردم انگیزه تغییر و اصلاح می‌داد و بیشترین لطف و محبت را به مردم داشت. حضرت تحولات اساسی را در پرتو چنین روشی برای افراد محقق می‌کرد؛ زیرا روش محبت در تربیت، روشی برانگیزاننده همه استعدادهای آدمی در جهت کمال مطلق است. تولید رقت و رفع غلظت و خشونت از روح یا همان تلطیف عواطف، تمرکز و از بین رفتن تشتت و تفرق نیروها و در نتیجه قدرت حاصل از تجمع، همه از آثار عشق و محبت است. محبت چنان انسان را متحول می‌کند که هیچ چیز دیگری با آن قابل قیاس نیست و هیچ چیز نمی‌تواند مانند آن انسان را از ملک به ملکوت بکشاند.^۳

محبت در تربیت و تحول معنوی فرزندان نیز چنین نقشی دارد. کودک در محیط گرم محبت، اظهار محبت را از پدر و مادر یاد می‌گیرد و خوش‌قلب، خیرخواه و انسان‌دوست تربیت می‌شود؛ زیرا طعم شیرین محبت را چشیده است؛ از این‌رو در آینده این عمل را نسبت به دیگران انجام می‌دهد. چنین انسانی وقتی بزرگ شد، نسبت به همسر، فرزندان، دوستان و معاشرین خود اظهار محبت و آن‌ها را شاداب می‌کند و در مقابل نیز از محبت‌های متقابل دیگران برخوردار می‌شود.

در حقیقت بالا رفتن انگیزه کودک برای زندگی، درس، تحصیل و حتی برنامه‌ریزی در آینده، داشتن خانواده‌ای پر مهر و محبت است. محبت می‌تواند از هر کسی به کودک منتقل شود، اما هیچ محبتی بهتر و ارزشمندتر از محبت والدین به کودک

۱. سید علی حسینی‌زاده، تربیت فرزند، ص ۸۰.

۲. ابراهیم امینی، آیین تربیت، ص ۱۲۳.

۳. مرتضی مطهری، جاذبه و دافعه، ص ۴۱.

نیست. بالا رفتن انگیزه کودک، موجب موفقیت در آینده او خواهد شد. تجربه نشان داده است بیشتر افراد موفق، خانواده و دوستانی مهربان داشته‌اند که حامی معنوی آن‌ها بوده‌اند. محبتی که از روی منطقی باشد، کودک را در آینده به فردی مهربان، با انگیزه، منطقی و پیروز مبدل خواهد کرد.

نقش برانگیزانندگی محبت در فرزند از این‌روست که اعتماد به نفس فرزند تقویت می‌شود. تجربه نشان داده است کودکانی که با محبت والدین و بر اساس اصول منطقی و آرامش تربیت شده‌اند، در اجتماع نیز از عزت نفس بالایی برخوردارند. بنابراین هر چه کودک در ابتدای زندگی با مهر و محبت والدین بزرگ شود، در آینده می‌تواند با پشتوانه قوی‌تری زندگی کند و این پشتوانه قوی، موجب افزایش عزت نفس او خواهد شد.

نتیجه‌گیری

انسان در مسیر رشد و رسیدن به هدف آفرینش، نیاز به محبت کردن و مورد محبت واقع شدن دارد. خانواده خوب و رشدیافته، خانواده‌ای است که سرشار از محبت باشد؛ چنانکه مهم‌ترین رمز توفیق رهبران دینی و به‌ویژه حضرت محمد ﷺ، بهره‌گیری از بهترین راهکار تربیتی، یعنی ابراز محبت به مردم بوده است؛ زیرا مهرورزی و محبت، بهترین ابزار رسیدن به تربیت الهی است. بیان محبت و اظهار مهر والدین نسبت به فرزندان، آغاز مسیر تربیت، و اهمیت آن تا آنجاست که دل‌های مشتاق فرزندان را صید می‌کند، آتش فاصله‌ها و اختلافات خانوادگی را خاموش می‌نماید، افسردگی‌ها را معالجه می‌کند و سخت‌ترین شرایط زندگی را برای خانواده‌ها تحمل‌پذیر می‌سازد.

والدین می‌توانند از اکسیر حیات‌بخش محبت برای زمینه‌سازی رشد فرزندان و بازدارندگی از هر نوع رفتار نادرست و انگیزه‌سازی برای انجام فعالیت‌های موفقیت‌آمیز استفاده کنند. اگر فرزندان به هر دلیلی در مسیرهای انحرافی قرار گرفتند و درگیر آسیب‌های اجتماعی شدند، باز هم بهترین راه برای جلوگیری آن‌ها از ادامه مسیر، مهرورزی والدین است؛ زیرا فرزند با دریافت این عشق و محبت خالصانه، عزت نفس پیدا می‌کند و به لیاقت و شایستگی و ارزش خود پی می‌برد.

فهرست منابع

۱. امینی، ابراهیم، آیین تربیت، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸ش.
۲. حجتی کرمانی، سید محمدباقر، سه گفتار پیرامون برخی از مسائل تربیتی اسلام، چاپ هشتم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ش.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: کتابچی، ۱۳۸۶ش.
۴. حسینی زاده، سید علی، تربیت فرزند، چاپ چهارم، قم: انتشارات حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴ش.
۵. حیدری، معصومه، آداب رفتار با دختران، کاشان: محتشم، ۱۳۷۹ش.
۶. خوانساری، جمال‌الدین محمد، شرح غررالحکم و دررالکلم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۰ش.
۷. ستوده، امیررضا، پایه پای آفتاب: گفته‌ها و ناگفته‌ها از زندگی امام خمینی علیه السلام، چاپ ششم، تهران: موسسه نشر پنجره، ۱۳۸۷ش.
۸. شعاری نژاد، علی اکبر، روان‌شناسی رشد، چاپ نوزدهم، تهران: نشر اطلاعات، ۱۳۸۸ش.
۹. صفائی حائری، علی، مسئولیت و سازندگی، قم: لیله القدر، ۱۳۸۶ش.
۱۰. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم: شریف رضی، ۱۳۷۰ش.
۱۱. فایخی، علی و محسن آشتیانی، مبانی تربیت و اخلاق اسلامی، قم: روحانی، [بی تا].
۱۲. قائمی، علی، پرورش مذهبی و اخلاقی کودک، تهران، هاد، ۱۳۵۸.
۱۳. _____، خانواده و مسائل مدرسه‌ای کودکان، تهران: انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۷۸ش.
۱۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: نشر اسلامی، ۱۳۸۶ق.
۱۵. مطهری، مرتضی، جاذبه و دافعه؛ چاپ اول، تهران: انتشارات حسینیه ارشاد، ۱۳۴۹ش.
۱. هلاکویی، فرهنگ، اصول پدری و مادری در تربیت فرزندان، تهران: انتشارات باهدف، ۱۳۹۳ش.

تربیت اجتماعی فرزندان در بستر نهاد خانواده

حجت‌الاسلام والمسلمین محمد حسین افشاری کرمانی*

قال الله تعالى: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ زَهِينٌ»^۱

مقدمه

اندیشمندان دینی معتقدند بنای زندگی انسان، بر پایه زندگی اجتماعی شکل گرفته است. این امر در فطرت و ذات او به امانت قرار داده شده است^۲ و به علت نیازی که او به اجتماع دارد، نمی‌توان انسان را از جامعه دور کرد.^۳ امروزه در میان گونه‌های تربیتی،^۴ تربیت اجتماعی نقش خاصی را به خود اختصاص داده است و اندیشمندان عرصه تربیت، با پذیرش نیاز انسان به زیست اجتماعی به این سؤال پاسخ می‌دهند که چه کسی و با چه روش‌هایی باید انسان را اجتماعی تربیت کند. دین اسلام در میان ادیان الهی، رویکرد اجتماعی ویژه‌ای دارد؛ به گونه‌ای که تمامی آموزه‌های دینی آن با اجتماع پیوند محکمی دارد و برخی از آن‌ها در بستر اجتماع تحقق پیدا می‌کند.

* سطح ۴ حوزه علمیه قم؛ کارشناس ارشد مشاوره و روان‌شناسی.

۱. طور: ۲۱: «کسانی که ایمان آوردند و فرزندان‌شان به پیروی از آنان ایمان اختیار کردند، فرزندان‌شان را (در بهشت) به آنان ملحق می‌کنیم؛ و از (پاداش) عمل‌شان چیزی نمی‌کاهیم و هر کس در گرو اعمال خویش است».
۲. سید محمدحسین طباطبایی، روابط اجتماعی در اسلام، ص ۲۰؛ سعید اسماعیل علی و محمد جواد رضا، مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی، ترجمه بهروز رفیعی، ص ۱۵۷ و ۱۵۸.
۳. عبدالله جوادی آملی، جامعه در قرآن، ص ۲۴.
۴. برخی گونه‌های تربیت عبارتند از: تربیت دینی، تربیت اخلاقی، تربیت عبادی، تربیت فلسفی، تربیت جنسی، تربیت بدنی، تربیت عقلانی، تربیت سیاسی، تربیت اقتصادی، تربیت عرفانی.

از نگاه دین، خانواده و به‌ویژه پدر و مادر نقش اساسی در تربیت اجتماعی فرزندان خود دارند. آنچه از خانواده‌ها خواسته شده است، کسب و درونی‌سازی بایدها و نبایدهای الهی و حقیقی است و نه هر باید و نبایدی که اجتماع به انسان القا می‌کند.^۱ با این سخن کوتاه می‌توان به تفاوت تربیت اجتماعی میان مکاتب توحیدی و غیرتوحیدی پی برد.

مراد از تربیت اجتماعی

تربیت اجتماعی، عبارت است از تأمین تمهیدات لازم برای متجلی ساختن ارزش‌ها و ضوابط مطلوب اجتماعی در فرد، به‌منظور مؤثر بودن او در برخوردهای اجتماعی اعم از هدایت دیگران، مخالفت با نظرات غیرمنطقی، توافق و سازگاری و اموری نظیر آن‌ها.^۲

تربیت اجتماعی و خانواده

بنیادهای اصلی شخصیت افراد در خانواده شکل می‌گیرد. در این میان رابطه والدین با کودک اصل مهم و اساسی است که زمینه‌ساز آشنایی او با دنیای اجتماعی می‌شود و نخستین ارتباطات بیرونی او با جهان پیرامون از راه همانندسازی با والدین شکل می‌گیرد.^۳ از همین‌روی خانواده، نقش بسیار مهمی در تربیت فرزندان در هر گونه تربیتی دارد؛ نقشی که بدیل ناپذیر است و نهاد دیگری نمی‌تواند به‌خوبی از عهده آن بربیاید.^۴ خداوند می‌فرماید: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ»^۵ کسانی که ایمان آوردند و فرزندان‌شان به پیروی از آنان ایمان اختیار کردند، فرزندان‌شان را (در بهشت) به آنان ملحق می‌کنیم؛ و از (پاداش) عمل‌شان چیزی نمی‌کاهیم و هر کس در گرو اعمال

۱. حسین بستان، جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی، ص ۱۳۰.

۲. محسن ایمانی، «تربیت اجتماعی»، فصلنامه تربیت، شماره ششم، ص ۳۱.

۳. قاسم ابراهیمی‌پور، شاخص‌های خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، ص ۵۸۲.

۴. امروزه نهادهایی همچون نهاد آموزش که یکی از متولیان آن، مدارس می‌باشند نیز سعی بر آن دارند که به اجرای این امر اقدام کنند، ولی با وجود آنکه مدرسه یک مکان اجتماعی است و می‌توان زیست اجتماعی خوبی را در آن تجربه کرد، باز نمی‌تواند جایگزین نهاد خانواده بوده و نقش‌های او را در تربیت اجتماعی ایفا کند.

۵. طور: ۲۱.

خویش است». پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در حدیثی درباره نقش پدر در تربیت فرزند فرموده است: «قَالَ تُحْسِنُ اسْمَهُ وَآدَبَهُ وَصَعَهُ مَوْضِعًا حَسَنًا؛ پدر باید فرزندان را به خوبی تربیت و جایگاهشان را نیکو بسازد».^۱ سعدی شیرازی در اهمیت تربیت فرزندان این گونه می‌سراید:

بسا روزگارا که سختی برد بسر چون پدر نازکش پرور
 خردمند و پرهیزگارش برآر گرش دوست داری به نازش مدار
 به خردی درش زجر و تعلیم کن به نیک و بدش وعده و بیم کن^۲

از همین رو باید نقش والدین و اهمیت نهاد خانواده را در امر تربیت فرزندان به‌خصوص تربیت اجتماعی که عامل رشد گونه‌های دیگر تربیت از جمله تربیت دینی و عبادی است، جدی گرفته شود. در روایات آمده است که روزی عده‌ای از کودکان در کوچه مشغول بازی بودند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در حین عبور، چشمش به آن‌ها افتاد و خواست نقش بسیار بزرگ پدران و مسئولیت سنگین آن‌ها را در رشد کودک به همراهانشان گوشزد کند. ایشان فرمودند: «وای بر فرزندان آخرالزمان از دست پدرانشان». اطرافیان پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با شنیدن این جمله به فکر فرو رفتند. لحظه‌ای فکر کردند شاید منظور پیامبر، فرزندان مشرکان است که در تربیت فرزندان‌شان کوتاهی می‌کنند. عرض کردند: «یا رسول‌الله! آیا منظورتان مشرکین است؟» حضرت فرمود: «نه؛ بلکه پدران مسلمانی را می‌گویم که چیزی از فرایض دینی را به فرزندان خود نمی‌آموزند و اگر فرزندان‌شان پاره‌ای از مسائل دینی را فراگیرند، پدران آن‌ها، ایشان را از ادای این وظیفه باز می‌دارند. اطرافیان پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با شنیدن این سخن، تعجب کردند که آیا چنین پدران بی‌مسئولیتی نیز هستند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ که تعجب آن‌ها را از چهره‌شان خوانده بود ادامه داد: «تنها به این قانع هستند که فرزندان‌شان از مال دنیا چیزی را به دست آورند». آن‌گاه فرمود: «من از این قبیل پدران بیزار و آنان نیز از من بیزارند».^۳

۵. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۸.

۲. مصلح‌الدین عبدالله سعدی شیرازی، کلیات سعدی، بوستان، باب هفتم، بخش ۲۳.

۳. حسین بن محمد تقی نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، ص ۶۲۵.

روش‌های تربیت اجتماعی

خانواده‌ها برای تربیت اجتماعی فرزندان خود می‌توانند از روش‌های ذیل استفاده کنند:

۱. قصه‌های کودکانه

شاید هیچ روشی همچون قصه‌خوانی برای کودکان در امر تربیت جوابگو نباشد. قصه و حکایت‌های آموزنده، می‌تواند برای تمامی گروه‌های سنی نقش خوبی را به عنوان یک ابزار آموزشی و تربیتی ایفا کند. اما به طور خاص، قصه‌های آموزنده در دوران کودکی سهم بسزایی در تربیت کودکان دارند. قصه، ساده‌ترین راه ارتباطی و غیرمستقیم‌ترین ابزاری است که می‌تواند در تربیت به کار گرفته شود.

قصه باید دارای شرایط ذیل باشند:

- قصه برای کودک قابل فهم باشد.
 - قصه باید برای کودک نو و بدیع باشد.
 - قصه باید ارزش‌های اخلاقی و انسانی همچون صبر، ایمان، مهربانی به دیگران، مسئولیت‌پذیری، روش به‌کارگیری مهارت‌های اجتماعی و ... را به کودک بیاموزد.
 - قصه‌ها باید جدای از اینکه تبیین‌گر ارزش‌های مهم اجتماعی هستند، آداب و رفتارهای اجتماعی را نیز به کودکان بیاموزند.
- شعرهایی که با آموزه‌های تربیتی باشد، نیز می‌تواند کارکردهایی همچون قصه را در امر تربیت کودک ایفا کند.

۲. بازی‌های کودکانه

پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَّصَبْ لَهُ؛ کسی که درنزد او کودکی است، باید برای او کودکی کند». بازی، یکی از ابزارهای بسیار مهم برای تربیت اجتماعی کودکان است که منطبق با دوران کودکی بوده و لازم است اهمیت آن از سوی والدین به‌درستی درک شود.

چون که با کودک سر و کارت فتاد پس زبان کودکی باید گشاد

بازی برای فرزندان آثار مثبت فراوانی دارد که در ذیل به برخی از آنها اشاره میشود:

• شادی و تجربه‌آموزی

بازی برای کودکان نقشی حیاتی دارد و موجب پرورش روح و وسیله‌ای برای شادی و انبساط‌خاطر کودکان است. این جمله بسیار مشهور است که بازی برای کودکان صرفاً تفریح نیست؛ بلکه کودکان در بستر بازی است که تجربه می‌کنند و از طریق این تجربه‌ها، شیوه درست زندگی کردن را می‌آموزند. شاید بتوان این اهمیت را از حدیث امام صادق علیه السلام برداشت کرد. ایشان در روایتی فرموده است: «دَعِ ابْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ»^۱ بگذار فرزندت تا هفت‌سالگی بازی کند.

• یادگیری شیوه ارتباط با دیگران

از جمله کارکردهای بازی برای کودکان، یادگیری رفتار با دیگران است که می‌تواند به شکل‌گیری تربیت اجتماعی صحیح در او شود. او با بازی با دیگران یاد می‌گیرد که هر رفتار ممکن است چه واکنشی را از سوی فرد و یا افراد دیگر به همراه داشته باشد. او در بازی با سایر همسالان خود، شیوه ایجاد ارتباط با آنان را می‌آموزد، دیگران را بهتر می‌شناسد و از خود نیز شناخت بهتری پیدا می‌کند.

• رشد عواطف و احساسات و مسئولیت‌پذیری

بازی می‌تواند زمینه‌ساز رشد عواطف و احساسات کودک شود، در تقویت جسم و روح او تأثیر زیادی گذاشته و او را به سوی زندگی اجتماعی و قبول مسئولیت‌ها راهنمایی می‌کند. کودک با بعضی از بازی‌ها، مانند لباس پوشاندن به عروسک، غذا پختن، رنگ‌آمیزی عکس‌ها، جواب دادن به تلفن و... به تمرین نقش خود و مسئولیت‌ها در بزرگسالی مشغول می‌شود، موجب ارتباط کودک با محیط بیرون می‌شود و دنیای اجتماعی او را گسترش می‌دهد. در روایتی امام کاظم علیه السلام فرموده است: «تُسْتَحَبُّ عَرَامَةُ الْعُلَامِ فِي صِغَرِهِ لِيَكُونَ حَلِيمًا فِي كِبَرِهِ» پسندیده است که فرزند در کودکی به بازی و جست و خیز پردازد تا در بزرگ سالی بردبار و باوقار باشد.^۲

بازی آثار دیگری همچون شکوفایی استعدادهای بالقوه، آشنایی با قوانین و قواعد اجتماعی و یادگیری شیوه عمل به آن‌ها نیز دارد.

۱. محمد بن علی صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۹۲.

۲. عباس قمی، سفینه البحار، ج ۶، ص ۶۶۶.

نقش والدین در بازی فرزندان

والدین درباره بازی فرزندان خود چند نقش مهم دارند که بایسته است بدان توجه کنند:

الف. والدین نباید مانع از بازی فرزندان خود شوند و هر امری را که می‌تواند در بازی کودکان محدودیت ایجاد کند، برطرف کنند. در کتاب *سایه‌های آفتاب* به نقل از اطرافیان امام خمینی علیه السلام نقل شده است: «آن روز پس از تعمیر رادیو، صدای امام توجه مرا به خود جلب کرد: «رادیو را کجا می‌گذارید؟» عرض کردم: روی میز، کنار دستتان. امام علیه السلام فرمودند: «نه، جایی بگذارید که دست بچه به آن نرسد و بهتر است روی تاقچه بگذارید». با کمی تأمل مقصود امام علیه السلام را دریافتم. حضرت امام علیه السلام برای آنکه هم رادیو محفوظ باشد و هم مجبور نباشد مجال تحرك كودك را محدود و سلب نماید، آن را با امر و نهی آزرده‌خاطر سازد، این دستور را فرمود.^۱

ب. والدین باید با همراهی کودک خود در انجام بازی‌ها، صفات اخلاقی و اجتماعی را به او بیاموزند. عیب‌های رفتاری او را به‌گونه‌ای غیرمستقیم به او بازگو کرده و راه اصلاح رفتارهای نادرست او را برایش بیان کنند. از جمله بازی‌هایی که می‌تواند در امر تربیت اجتماعی کودک نقش ایفا کند می‌توان این موارد را نام برد: اجرای تئاتر (انجام یک شغل)، و معلم‌بازی (برای آموختن مهارت‌های ارتباطی و از بین بردن کمرویی در کودکان).

ج. والدین باید توجه کنند که بهترین بازی‌ها، برای کودکان و نوجوانان بازی‌هایی است که به‌صورت گروهی با همسالان صورت می‌گیرد و در این باره والدین باید با انتخاب گروه همسالان مناسب برای فرزندان خود، در امر تربیت اجتماعی ایشان نقش بسیار مهمی ایفا کنند.

۱. الگوسازی مناسب

فرزندان به‌گونه‌ای آینه رفتار نزدیکان خود هستند و آنچه را که از اطرافیان خود به خصوص پدر و مادر مشاهده می‌کنند، نهادینه و تکرار می‌کنند. الگوی‌های درست می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری رفتارهای مطلوب فرزندان باشد. همین امر می‌تواند

۱. محمدحسین رحیمیان، در سایه آفتاب: یادها و یادداشت‌هایی از زندگی امام خمینی علیه السلام، ص ۱۹۴.

دلیلی بر اهمیت الگو باشد. از همین رو لازم است والدینی که دغدغه تربیت اجتماعی صحیح فرزند خود را دارند، ابتدا به اصلاح رفتارهای خود پرداختند تا بتوانند الگویی مناسب برای فرزندان خود باشند. نتیجه این فرایند می‌تواند مشاهده رفتارهای خوب و مناسب فرزندان در اجتماع و فعالیت‌های گروهی باشد.

۲. ارتباط با خویشاوندان

یکی از مواردی که می‌تواند زمینه‌ساز تقویت رفتارهای اجتماعی فرزندان باشد، دیدار با خویشاوندان و صله‌رحم است که در آموزه‌های دینی بسیار بدان توصیه شده است. در اولین آیه سوره نساء این‌گونه آمده است: «وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا» و از خدایی بپرهیزید که (همگی به عظمت او معترفید؛ و) هنگامی که چیزی از یکدیگر می‌خواهید، نام او را می‌برید! (و نیز) (از قطع رابطه با) خویشاوندان خود، بپرهیز کنید زیرا خداوند، مراقب شماست». در روایتی دیگر از رسول خدا ﷺ آمده است: «إِنَّ أَعْجَلَ الْخَيْرِ ثَوَابًا صَلَوةُ الرَّحِمِ»^۱ پاداش صله رحم، سریع‌ترین پاداش کار خیری است که به انسان می‌رسد.

عمل به این توصیه دینی دو فایده دارد نخست آنکه فرزندان با مشاهده رفتارهای والدین، رفتارهای درست اجتماعی را می‌آموزند که در مباحث روانشناختی، از آن به یادگیری مشاهده‌ای^۲ تعبیر می‌شود. آلبرت بندورا،^۳ یکی از روان‌شناسان مطرح در حوزه روان‌شناسی یادگیری بر این باور است که مهم‌ترین نوع یادگیری، یادگیری مشاهده‌ای است. یادگیری مشاهده‌ای، فرایند یادگیری از طریق نگاه کردن به دیگران، حفظ اطلاعات، و سپس تکرار رفتارهای مشاهده شده است.^۴

یکی دیگر از فواید صله‌رحم، آن است که فرزندان در یک فضای عملی، می‌توانند با تمرین مهارت‌هایی که از والدین خود آموخته‌اند، رفتارهای خود را به معرض نمایش گذارند و والدین با دیدن رفتارها، نقاط قوت و ضعف رفتارهای اجتماعی ایشان را کشف کرده و در یک فضای مناسب پیرامون آن با فرزند خود گفتگو کنند.

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۶۰.

2. Observational Learning

3. Albert Bandura

۴. حسین زارع، روانشناسی یادگیری، ص ۱۴۳.

در اصل دیدار با نزدیکان و خویشاوندان، فضای خوبی برای تجربه رفتارهای اجتماعی و کشف آثار و فواید رفتارهای بهنجار و نابهنجار اجتماعی است.

۳. تقویت رفتارهای مثبت اجتماعی

از نگاه اسلام، تنبیه بدنی امر ناپسند شمرده می‌شود. خانواده‌ای از دست فرزند شرورشان کلافه شده بودند. بی‌ادبی فرزند خردسال پدر و همه اهل منزل را رنج می‌داد. بیرون از منزل نیز کسی از آزار و اذیت او آسایش نداشت. پدر نیز هر بار او را به باد کتک می‌گرفت، به امید اینکه بر اثر تنبیه، دست از کارهای زشت بردارد؛ اما فایده‌ای نداشت. روزی دست فرزند خود را گرفت و نفس‌زنان، نزد امام کاظم علیه السلام آورد و از وی شکایت کرد. حضرت نگاهی به آن مرد کرد و خواست راه و روش تربیت کردن را به او بیاموزد. فرمود: «لَا تُضْرِبُهُ وَاهْجُرُهُ وَلَا تُطْلِ؛^۱ او را زن، بلکه با او قهر کن، اما خیلی طول نکشد».

در مباحث روان‌شناختی، یکی از اموری که می‌تواند به افزایش و یا نهادینه شدن رفتارهای مثبت گردد، تقویت مثبت است. هر گاه بعد از بروز یک رفتار، محرکی را وارد محیط کنیم و آن محرک احتمال بروز آن رفتار را افزایش دهد یا سبب بقای آن شود، به چنین محرکی «تقویت‌کننده مثبت»^۲ می‌گویند. برای مثال اگر بعد از رفتارهای خوب اجتماعی فرزندان، به ایشان هدیه‌ای داده شود که مورد علاقه ایشان است، می‌تواند موجب تقویت و یا افزایش آن رفتار بهنجار گردد.^۳

امام خمینی علیه السلام در استفاده از راهکار تربیتی تشویق، از شیوه‌هایی همچون تشویق زبانی، خرید یک هدیه کوچک، نوازش کردن و بوسیدن فرزندان یا نوه‌های خود و ... استفاده می‌نمود. یکی از نوه‌های امام علیه السلام نقل می‌کند: «من هر موقع پیش امام می‌رفتم، مرا تشویق به نماز می‌کرد. یادم می‌آید که وقتی ۵ ساله بودم، وارد اتاق آقا شدم، دیدم دارد نماز می‌خواند، من هم پشت سر ایشان نماز خواندم. پس از نماز، امام چند کتاب به من جایزه دادند».^۴

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار ج ۱۱۰، ص ۹۹.

2. Positive Reinforcement

۳. گی آر، لفرانسوا، نظریه‌های یادگیری انسان، ص ۱۰۵.

۴. معصومه عبدالحسینی، «سیره رفتاری بزرگان با فرزندان»، مجله طوبی، فروردین ۱۳۸۵، شماره ۴.

فهرست منابع

کتاب

۱. اسماعیل علی، سعید و محمد جواد رضا، مکتب‌های و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی، ترجمه بهروز رفیعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴ ش.
۲. بستان، حسین، جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸ ش.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع)، ۱۴۰۹ ق.
۴. جوادی آملی، عبدالله، جامعه در قرآن، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۹.
۵. رحیمیان، محمدحسین، در سایه آفتاب: یادها و یادداشت‌هایی از زندگی امام خمینی (ع)، تهران: نشر سوره مهر، ۱۳۸۸ ش.
۶. زارع، حسین، روان‌شناسی یادگیری، تهران: انتشارات پیام‌نور، ۱۳۸۶ ش.
۷. سعدی شیرازی، مصلح‌الدین عبدالله، کلیات سعدی، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۴ ش.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین، روابط اجتماعی در اسلام، ترجمه محمد جواد حجتی کرمانی، تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۶۰ ش.
۹. قمی، عباس، سفینه البحار، قم: انتشارات اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی، تهران: نشر اسلامیه، ۱۳۶۲ ش.
۱۱. لفرانسوا، گی آر، نظریه‌های یادگیری انسان‌ها؛ ترجمه یحیی سید محمدی؛ تهران: نشر روان، ۱۳۹۲ ش.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

مقالات

۱. ایمانی، محسن، «تربیت اجتماعی»، فصلنامه تربیت، سال سوم، ۱۳۶۶.
۲. عبدالحسینی معصومه، «سیره رفتاری بزرگان با فرزندان»، مجله طوبی، فروردین ۱۳۸۵، شماره ۴.

رفتارشناسی تربیت دینی در خانواده شهدا

حجت الاسلام و المسلمین محمدباقر نادم*

قال رسول الله ﷺ: «أَدَّبُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى ثَلَاثِ خِصَالٍ: حُبِّ نَبِيِّكُمْ وَ

حُبِّ أَهْلِ بَيْتِهِ وَ عَلَى قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ»^۱

مقدمه

مسئولیت اصلی تربیت و انتقال فرهنگ در درجه اول متوجه خانواده است که اولین و مهم‌ترین پایگاه شکل‌گیری و رشد شخصیت و فرهنگ افراد به شمار می‌آید.^۲ از نگاه دینی، والدین باید نسبت به امور دینی و اخلاقی فرزندان خود اهتمام داشته باشند تا فرزند به روش صحیح تربیت شود و راه و رسم بندگی و سعادت را بیاموزد. امام سجاد علیه السلام درباره وظیفه پدر نسبت به تربیت دینی فرزندش فرموده است: «وَأَنَّكَ مَسْئُولٌ عَمَّا وُلِّيْتَهُ مِنْ حُسْنِ الْأَدَبِ وَالذَّلَالَةِ عَلَى رَبِّهِ»^۳ تو (پدر) نسبت به فرزند خود مسؤول هستی که او را نیکو تربیت نمایی و او را به سوی پروردگارش رهنمون شوی».

بی‌شک اگر تربیت فرزندان که عناصر تشکیل‌دهنده جامعه هستند، مبتنی بر فرهنگ ایثار و شهادت باشد؛ می‌توان مدعی شد که کاربردی‌ترین و منطبق‌ترین الگو برای

* کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث.

۱. علی بن حسام‌الدین متقی هندی، کنز العمال، ح ۴۵۴۰۹: «فرزندانتان را به سه چیز ادب کنید: عشق به پیامبرتان، عشق به خاندان او و قرآن خواندن».

۲. ر.ک: پایگاه نوید شاهد، «عوامل مؤثر بر پدیدآیی و گسترش فرهنگ ایثار و شهادت»، ۱۳۸۶/۱۰/۱۲، کد خبر: ۸۷۷۲۲.

<https://navideshahed.com/fa/news/87722>

۳. حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۶۸.

تربیت دینی را برگزیده‌ایم؛ چرا که هشت سال دفاع مقدس دارای پشتوانه فرهنگ دینی، سیاسی و ملی است و خاستگاه اصلی تعیین وظایف و ارزش‌های اخلاقی که رزمندگان بدان پایبند بودند، منبعث از باورها و اعتقادات دینی آنان بود. انطباق اندیشه اسلامی و تأثیرگذرای گفتمان تشیع در دفاع مقدس، به اندازه‌ای گستره و فراگیر بود که به جرأت می‌توان گفت در جزئی‌ترین رفتار و اندیشه رزمندگان ظهور و بروز داشت. همچنین تربیت مبتنی بر ایثارگری و شهادت‌طلبی نقش بسزایی در حفظ دین و ارزش‌های آن و استقلال کشور ایفا می‌کند. تبیین و شناساندن فرهنگ ایثار و شهادت، از مکانیزم‌های دفاعی اسلام برای تسلیح جامعه در برابر هجوم فرهنگ‌های غیرخودی است.^۱ در نتیجه دفاع مقدس را می‌توان دانشگاه فرهنگ و سبک زندگی اصیل ایرانی اسلامی خواند و مطالعه زندگی‌نامه شهدا، ارتباط با والدین و خانواده شهدا و استفاده از الگوهای تربیتی سیره شهدا را می‌توان به عنوان معیار تربیت صحیح و اسلامی به خانواده‌های عصر حاضر معرفی کرد تا با تربیت خانوادگی مبتنی بر آموزه‌های ایثار و شهادت، بتوانند فرهنگ ایثارگری و شهادت‌طلبی را در جامعه ارتقا بخشند.

عوامل مؤثر در ایجاد فرهنگ ایثار و شهادت

هر نقشی که خانواده در تربیت و شکل‌دهی اخلاقیات فرزندان خود پیاده می‌کند، مستقیماً در جامعه تأثیر می‌گذارد. با توجه به این امر، باید شرایط محیطی مناسب و زمینه‌های تربیتی که به شکل‌گیری شخصیت دینی و اخلاقی فرزندان و رسیدن آن‌ها به سعادت کمک می‌کند، معرفی شود. بدیهی است در این مسیر، پایبندی والدین و خانواده به مهارت‌های تربیتی و اخلاقیات، مهم‌ترین راهکار انتقال مفاهیم ارزشمند دینی و اخلاقی به نسل آینده است. برای اینکه فرزند خود را به گونه‌ای تربیت کنیم که با فرهنگ ایثار و شهادت مانوس شود، بایسته است عوامل ذیل را در نظر بگیریم.

۱. جلیل صفری، «تأثیر نقش فرهنگ ایثار و شهادت بر ارتقای معنوی بسیجیان»، مجله حصون، ص ۱۰۲.

۱. رعایت ضوابط شرعی قبل از تولد فرزند

همان‌گونه که فرزندان در ویژگی‌های جسمی از پدر و مادر ارث می‌برند، در ویژگی‌های معنوی و حالات روحی نیز ارث می‌برند؛ یعنی بدون کوچک‌ترین فعالیت اختیار، صفات و خصایص والدین را فرا می‌گیرند و با همان مشخصات به وجود می‌آیند. دوران جنینی افزون بر اینکه دوران تکامل جسمی و ایام شکل‌گیری اعضا و جوارح اوست، دوران دریافت پیام‌های تربیتی و تأثیرپذیری اخلاقی و روانی او نیز می‌باشد. کوچک‌ترین رفتار خوب یا بد والدین می‌تواند در حالات روحی و روانی جنین تأثیرگذار باشد. یکی از وظایف خانواده برای پرورش نسلی پاک و آماده شهادت و فداکاری در راه حق، مراقبت‌های حساب‌شده دوران جنینی فرزند و فراهم کردن زمینه رشد سالم و کامل او در این برهه حساس و سرنوشت‌ساز است. به همین دلیل است که اندیشمندان مسلمان با تکیه بر احادیث و روایت، معتقدند در صورتی که مادر در ایام حمل از ذکر خدا، شرکت در مجالس الهی، خواندن قرآن، توجه به واجبات و حفظ آرامش غفلت نکند؛ در روان و مغز کودک و رشد روحی و معنوی او اثر بسزایی دارد.^۱

هر چند کار اصلی تربیت هدفمند فرزندان پس از تولد آن‌ها آغاز می‌شود، اما مسئولیت پدر و مادر پیش از آن شروع می‌شود. اگر زوجین قبل از فرزنددار شدن، با استفاده از روزی حلال و تقید به آداب مذهبی و شرایط اخلاقی و معنوی مناسب، اقدام به فرزندآوری کنند؛ به وظایف‌شان قبل از تولد عمل کرده‌اند.^۲

مادر شهید غلامرضا برزگر در مورد دوران بارداری خود می‌گوید: «پدرم توصیه کرد در این چند ماه خانه کسی که می‌دانی خمس نمی‌دهد و اهل رعایت احکام نیست یا بی‌بندوبار است، نرو؛ حتی از رفتن به مراسم‌های عروسی هم که ساز و آواز داشتند، مرا منع می‌کرد».^۳

همچنین مادر شهیدان مجید و مهدی زین‌الدین درباره دقت در حفظ طهارت نطفه و

۱. حسین انصاریان، نظام خانواده در اسلام، ص ۳۹۶.

۲. ر.ک: حسین محمودیان، دانش خانواده، ص ۱۱۸.

۳. پایگاه اطلاع‌رسانی گلزار شهدای تهران، «۳۰ سال است دوشنبه و پنج‌شنبه مهمان پسر هستم»، ۱۳۹۸/۰۹/۲۰، کد خبر: ۸۸۹۶۱.

پاکی جنین از همان ایام قبل از تولد فرزندانش می‌گوید:

زمان بارداری مهدی و مجید، در تهران زندگی می‌کردیم. دوران سخت خفقان شاهنشاهی بود؛ سعی من بر این بود ضمن رعایت طهارت و پاکی، تعالیم عالیه وحی را در زمان بارداری لحاظ کنم. همچنین تأمل و دقت بسیار در افکاری که از ذهن من به عنوان یک مادر می‌گذشت، داشتم و نسبت به تغذیه و خوردن غذای طیب و طاهر و حلال^۱ در دوران بارداری بسیار دقت می‌کردم؛ چون معتقد بودم تأثیر زیادی بر روی جنین دارد.

مادر شهید مدافع حرم هادی ذوالفقاری نیز می‌گوید: «برای تربیت فرزندانم همه چیز را از همان دوران بارداری رعایت می‌کردم. مادرم از بچگی به من یاد داده بود که در دوران بارداری هر چیزی بخوریم، روی بچه ما تأثیر می‌گذارد و باید احتیاط کنیم؛ مثلاً هر حرفی نزنیم، هر لقمه‌ای نخوریم و با وضو باشیم».^۲

۲. تغذیه و لقمه حلال

همان‌گونه که لقمه حلال در تربیت و سعادت انسان مؤثر است، در مقابل استفاده از مال و لقمه حرام نیز موجب شقاوت و بدبختی می‌شود؛ چنانکه امام صادق علیه السلام فرموده است: «كَسْبُ الْحَرَامِ يَبِينُ فِي الدُّرِّيَّةِ»^۳ اثر درآمد حرام و نامشروع، در نسل و اولاد ظاهر می‌شود».

با توجه به تأکید قرآن و روایات نسبت به لقمه حلال و نهی از خوردن لقمه حرام، والدین شهدا نسبت به پاکی لقمه دقت ویژه‌ای داشتند. شهید عبدالحسین برونسی در مورد اهتمام پدرش در کسب روزی حلال و پرهیز از مال حرام می‌گوید:

پدرم ابتدا در یک مغازه لبنیاتی کار می‌کرده است. بعد از مدتی کارش را تعطیل کرده و در آن وقت مادرم از او پرسیده است: چرا سر کار نمی‌روی؟ پدرم گفت: درآمدی حرام داشتم و چون خودم شاهد بودم که صاحب مغازه شیر را با آب مخلوط کرده و می‌فروخت. بنابراین ترک این فعل بر من واجب است. بعد از این

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «شهید زین‌الدین در کلام مادر قهرمان»، ۱۳۹۷/۰۷/۲۸، کد خبر: ۵۵۸۸۱
<https://hawzah.net/fa/Discussion/View/55881>

۲. مرتضی کرامتی، *سربازان سردار*، ص ۴۵.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، *اصول کافی*، ج ۵، ص ۱۲۵.

شغل به حرفه بنایی روی آورد و معتقد بود می‌تواند از این طریق لقمه حلالی تهیه نماید.^۱

۳. محیط خانواده

خانواده، بهترین محیط برای تربیت کودک است. محیط خانه و رفتار خانواده، تأثیر فاحشی در رشد شخصیت و باورهای کودک دارد. در صورتی که میان همه ابعاد و ارکان خانواده همکاری لازم و هماهنگی صحیح اتفاق بیفتد، فرزندان خوبی رشد می‌یابند و انسان‌های آرمانی تربیت خواهند شد. امام علی علیه السلام درباره اهمیت تأثیرپذیری کودک از محیط، به فرزند خود امام حسن علیه السلام فرموده است: «إِنَّمَا قَلْبُ الْحَدِثِ كَالأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أَلْقِيَ فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبِلَتْهُ، فَبَادَرْتُكَ بِالْأَدَبِ قَبْلَ أَنْ يَتَسَوَّ قَلْبُكَ وَ يَشْتَعِلَ لُبُّكَ»^۲ دل نوجوان همچون زمین خالی است که هر چه در آن افکنده شود، می‌پذیرد. از این رو من پیش از آنکه دلت سخت و فکرت مشغول شود، به تأدیب و تربیت تو پرداختم».

به نظر همه روانشناسان، اخلاق و رفتار در محیط خانواده پایه‌گذاری می‌شود و کودکان از طریق دیدن‌ها و شنیدن‌ها راه و رسم زندگی را می‌آموزند؛^۳ یعنی افزون بر تأثیرگذاری یک جانبه خانواده بر خلق و خوی کودک، نوعی آموختن دیداری و شنیداری نیز توسط کودک صورت می‌گیرد که والدین و اطرافیان، آموزگاران خواسته و ناخواسته این آموزش خواهند بود. علامه طباطبایی رحمته الله می‌گوید:

از نخستین روزی که کودک سخن یا اشاره را می‌فهمد، پایه اخلاق پسندیده و صفات شایسته را در روان وی بنا نهاده و استوار سازند و تا می‌توانند او را از موضوعات خرافی نترسانند و از کارهای زشت و خلاف عفت بازدارند و خود نیز از دورغ و بدگویی و دشنام الفاظ رکیک اجتناب کنند و در برابر وی کارهای پسندیده کنند تا عقیف و عالی طبع بار آید.^۴

۱. خاطرات شهید عبدالحسین برونسی، اطلاعات دریافتی از کنگره سرداران و ۲۳۰۰۰ شهید استان‌های خراسان.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغه، نامه ۳۱.

۳. علی قائمی، خانواده و مشکلات اخلاقی کودکان، ص ۱۷.

۴. محمد محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ج ۱۰، ص ۷۲۱.

لازمه تربیت کردن، تربیت شدن است. مؤثرترین روش تربیتی، آن است که مربی خود در مقام عمل الگوی تربیت مطلوب برای متربی باشد. بنابراین تربیت، مقوله‌ای دو جانبه است و والدین ضمن تربیت فرزندان، خود نیز در این فرایند تربیت می‌شوند. از این رو حاکمیت فضای مذهبی و سخن گفتن درباره حق‌طلبی، فداکاری و محترم شمرده شدن مقام شهید و فرهنگ شهادت توسط همه اعضای خانواده، بستر پذیرش فرهنگ ایثار و شهادت را هم در والدین و هم در فرزندان فراهم می‌کند. مادر شهیدان مجید و مهدی زین‌الدین درباره کیفیت فضای خانوادگی که فرزندان شهیدش در آن پرورش یافتند، می‌گوید: «با وجود شرایط خاص زمان طاغوت، سعی ما در پاسداری از محیط مذهبی خانه و دور نگه داشتن فضای آن از گناه بود و معتقدم رمز تعالی فرزندان ما نیز در همین امر بود: کسب روزی حلال، ایجاد محیط پاک و فضای دور از گناه در خانواده»^۱.

۴. مراسم مذهبی و توسل به اهل بیت علیهم‌السلام

یکی از سنت‌های تأثیرگذار تربیتی، همراه کردن و شرکت دادن فرزند در مجالس مذهبی و جلسات سوگواری اهل بیت علیهم‌السلام به‌ویژه سالار شهیدان است. بیان حوادث عصر ائمه علیهم‌السلام و عبرت‌های عاشورا، موجب نهادینه شدن عشق و محبت اهل بیت علیهم‌السلام در دل و جان فرزند می‌شود؛ چنانکه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرموده است: «ادَّبُوا أَوْلَادَكُمْ عَلَى ثَلَاثِ خِصَالٍ: حُبِّ نَبِيِّكُمْ وَحُبِّ أَهْلِ بَيْتِهِ وَ عَلَى قِرَاءَةِ الْقُرْآنِ»^۲؛ فرزندان‌تان را به سه چیز ادب کنید: عشق به پیامبرتان، عشق به خاندان او و قرآن خواندن. کارشناسان تربیتی معتقدند در کنار اخلاق نیکو و اسلامی والدین و پاشیدن بذر محبت اهل بیت علیهم‌السلام در دل و جان کودک، مهیا کردن محیطی آرامش‌بخش و عاطفی برای کودک و برقراری رابطه‌ای محبت‌آمیز نیز می‌تواند بستر لازم را برای پذیرش پیام‌های تربیتی خانواده، از جمله هدایتگری‌های آن‌ها به سوی فرهنگ ایثار و شهادت فراهم آورد و با وابستگی و اطمینانی که فرزند نسبت به والدین پیدا می‌کند، به آسانی آموزه‌های اخلاقی و معنوی آنان را می‌پذیرد.^۳

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «شهید زین‌الدین در کلام مادر قهرمان»، ۱۳۹۷/۰۷/۲۸، کد خبر: ۵۵۸۸۱
<https://hawzah.net/fa/Discussion/View/55881>

۲. علی بن حسام‌الدین متقی هندی، کنز العمال، ج ۴۵۴۰۹.

۳. علی قائمی، خانواده و مشکلات اخلاقی کودکان، ص ۳۳.

مادر شهید مدافع حرم هادی ذوالفقاری، تأثیر توسل به اهل بیت علیهم السلام به ویژه روضه خوانی سیدالشهدا علیه السلام در زندگی فرزندش را این گونه شرح می دهد:

کمک خداوند لحظه به لحظه زندگی همراهم بود که توانستم دین را در تربیت بچه ها جاری کنم. اهل بیت علیهم السلام کنارمان بودند. من بچه ها را از کودکی با قرآن و اهل بیت علیهم السلام آشنا کردم. از سرگذشت امامان علیهم السلام برایشان حرف می زدم، دعا و زیارت عاشورا را مرتب در خانه برایشان می خواندم. هادی از بچگی به هیئت می رفت و با بچه های مسجد رفت و آمد داشت. هر وقت او را گوشه ای از خانه می دیدم، یا نوحه گوش می کرد و سینه می زد و یا زیر لب روضه خوانی می کرد و آرام آرام برای خودش نوا گرفته بود. فرقی نمی کرد مشغول چه کاری است؛ در همه حال ذکر حسین علیه السلام، حسین علیه السلام از لبش نمی افتاد. من به واقع فهمیدم عشق هادی به اهل بیت علیهم السلام حقیقتی است.^۱

مادر شهیدان زین الدین نیز علاقه و وابستگی دو فرزند شهیدش به روضه و توسل را این گونه توصیف می کند:

ما خانوادگی، اهل روضه و جلسات مذهبی بودیم. از همان کودکی بچه ها را همراه خود به هیأت می بردیم و در مجالس روضه شرکت می کردیم. این عادت شده بود برای آن ها که همیشه در این مجالس شرکت کنند. علاقمندی و عشق به ائمه اطهار علیهم السلام در آقا مهدی خیلی نمود داشت. او همیشه نام مبارک ائمه علیهم السلام را با احترام خاص و ذکر القاب مقدس به کار می برد، به ویژه وقتی نام حضرت زهرا علیها السلام بر زبانش جاری می شد، اشک در چشمانش حلقه می زد.^۲

۵. دوستی و معاشرت

دوستی و معاشرت با دیگران، از عواملی است که در شکل گیری شخصیت و تربیت فرزند نقش جدی دارد. معاشرت و همنشینی با دوستان سالم و با ایمان، موجب رشد شخصیت اجتماعی و تقویت ارزش های اخلاقی و معنوی در جوان می شود. گاهی والدین با بی توجهی به هویت اسلامی و نیازهای دینی فرزند، خود مانع از

۱. مرتضی کرامتی، *سربازان سردار*، ص ۴۶.

۲. پایگاه اطلاع رسانی حوزه، «شهید زین الدین در کلام مادر قهرمان»، ۱۳۹۷/۰۷/۲۸، کد خبر: ۵۵۸۸۱.

انتخاب درست او می‌گردند و با ممانعت از رابطه حساب‌شده او با افراد شایسته و حضور در جمع‌های دوستانه مذهبی، مانع دیدن الگوهای رفتاری پسندیده می‌شوند. اهمیت همنشینی با دوست شایسته تا آنجاست که در دوران دفاع مقدس برخی جوانان بیگانه با فرهنگ جهاد و شهادت، گاه به واسطه دوستی و معاشرت با دوستان بسیجی و رزمنده، چنان شیفته فضای معنوی و اخلاق حسنه آن‌ها شدند که سرانجام پایه‌پای رفقای خود از جبهه سر در آوردند و عاقبت‌شان ختم به خیر و شهادت شد. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در این باره فرموده است: «الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَن يُخَالِلُ؛^۱ انسان به دین دوستش است؛ پس هر یک از شما بنگرد که با چه کسی دوستی می‌کند».

بر اساس اهمیت مسئله مراقبت و نظارت والدین بر محیط‌های اجتماعی که فرزندشان در آن‌ها رفت و آمد می‌کند، مادر شهید محمدرضا شمس‌الدین می‌گوید:

اگر آن دنیا راجع به پدر و مادر از من بپرسند، می‌گویم: خدایا! پدر و مادرم بهترین پدر و مادر دنیا بودند، آن‌ها در تربیت من هیچ کوتاهی نکردند. همان لحظه پدرش از راه رسید، به پدرش گفتم: بین پسر تو چه می‌گوید؟ گفت: چه می‌گوید؟ گفتم: می‌گوید شما و بابا بهترین مادر و پدرید. گفت: چطور؟ محمدرضا گفت: امروز در بسیج بودم. یکی از بچه‌ها گفت: محمدرضا! بابات آمده بود ببیند تو واقعاً هر شب به مسجد میایی یا نه؟ در دلم به گدوم آفرین گفتم که دورادور مواظب بچه‌هایش است تا خدای ناکرده راه خطا نروند.^۲

۶. محیط مدرسه و جامعه

هر چند تربیت اسلامی و ایثارگرانه اولاً و بالذات وظیفه و مسئولیت خانواده است، اما خانواده‌ها نباید نقش دیگر عوامل تأثیرگذار فرهنگی را نادیده بگیرند. دست یافتن به فرهنگ پر ارزش ایثار و شهادت و گسترش دادن آن در همه سطوح اجتماع، به استفاده بهینه از امکانات و ابزارهای فرهنگ‌ساز جامعه و نیز هماهنگی تمام

۱. محمد بن حسن طوسی، *الأمالی*، ص ۵۱۸، ح ۱۱۳۵.

۲. پایگاه نوید شاهد، «شیوه تربیت فرزند از زبان مادر شهید محمدرضا شمس‌الدین»، ۱۳۹۶/۱۱/۲۰، کد خبر: ۴۲۱۳۶۷.

مجموعه‌های تأثیرگذار نیاز دارد که مهم‌ترین آن، مدرسه است و بخش مهمی از تعلیم و تربیت ارزش‌ها با توجه به نقش معلم، همکلاسان، دوستان هم‌سال و فضای مدرسه شکل می‌گیرد.

دو رکن اساسی روابط انسانی حاکم میان معلم و دانش‌آموز، عامل مهم در تبیین ارزش‌ها در مدرسه است. بنابراین از یکسو اخلاق و رفتار معلم و از سوی دیگر سلامت اخلاقی و روانی دانش‌آموزان، نقش مهمی در سازندگی یا ویرانی اخلاقی فرزند ایفا می‌کند.

معلم به سبب نفوذ معنوی خود با تمام رفتارش، الگوها و سرمشق‌هایی در اختیار شاگردان قرار می‌دهد و آنان از تمام حرکات، سکنتات، اشارات و حتی واژه‌هایی که معلم در خلال انجام وظیفه تعلیم از آن‌ها استفاده می‌کند، به شدت تأثیر می‌پذیرند. مادر شهید غلامرضا برزگر با عنایت به اینکه افزون بر نقش تأثیرگذار معلم، فضای مذهبی و معنوی حاکم بر مدرسه و دانش‌آموزان در تربیت دینی فرزندان نقش بسزایی دارد، می‌گوید: «یک‌بار غلامرضا در مدرسه با یکی از بچه‌ها دعوا کرده بود و اتفاقاً تقصیر هم با او نبود. مادر دوستش او را دعوا کرده بود. فردایش رفتم مدرسه و گفتم شما به چه حقی سر بچه من داد زدی، آن هم وقتی بی‌تقصیر است؟ وقتی آمدیم خانه به او گفتم از این به بعد باید یاد بگیری خودت از حقت دفاع کنی».^۱

مراکز آموزشی در سطوح مختلف، بستر مناسبی برای ایجاد و نهادینه کردن فرهنگ صحیح هستند؛ زیرا از ابزارهای نفوذ فرهنگ، تغییر نگرش در افراد آن جامعه است و قشر جوان و نوجوان به جهت خصوصیات روان‌شناختی، اثرپذیرترین گروه‌های جامعه هستند. بنابراین مسئولان امور تربیتی و فرهنگی، دو شیوه جهت بسترسازی برای فرهنگ شهادت در جامعه پیش رو دارند؛ یکی مبارزه با فرهنگ مهاجم بیگانگان و پاک‌سازی جامعه از ابزار و برنامه‌های فرهنگ مهاجم و دیگری معرفی و اشاعه فرهنگ اصیل اسلام ناب، الگوهای رفتاری، باورهای اعتقادی و اخلاقی و عناصر حماسه‌ساز آن.^۲

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی گلزار شهدای تهران، «۳۰ سال است دوشنبه و پنج‌شنبه مهمان پسرم هستیم»، ۱۳۹۸/۰۹/۲۰، کد خبر: ۸۸۹۶۱.

<https://www.yashahid.com/30/88961>

۲. جلیل صفری، «تأثیر نقش فرهنگ ایثار و شهادت بر ارتقای معنوی بسیجیان»، مجله حصون، ص ۱۱۰.

با نگاه به سیره و زندگی شهیدان زین‌الدین، می‌توان تأثیر پاکی و سالمی فضای مدرسه در تربیت آن‌ها را به روشنی مشاهده کرد؛ چنانکه مادرشان می‌گوید: «به علت آلودگی جو مدارس زمان شاه، سعی می‌کردیم بچه‌ها را در مدارس ملی ثبت‌نام کنیم؛ چون تقیدات‌شان بیشتر بود. ویژگی آن‌ها این بود که به عبادات، خصوصاً نماز اول وقت، تلاوت قرآن و شرکت در نماز جماعت و حضور در مجالس دینی بسیار گرایش داشتند».^۱

فهرست منابع

کتاب

۱. انصاریان، حسین، *نظام خانواده در اسلام*، قم: انتشارات ام‌ایبها ع، ۱۳۷۹ ش.
۲. شریف‌الرضی، محمد بن حسین، *نهج‌البلاغه*، ترجمه محمد دشتی، چاپ اول، قم: مشهور، ۱۳۷۹ ش.
۳. طوسی، محمد بن حسن، *الأمالی*، چاپ اول، قم: دار‌الثقافه، ۱۴۱۴ ق.
۴. قائمی، علی، *خانواده و مشکلات اخلاقی کودکان*: خانواده و مشکلات اخلاقی کودکان، تهران: انتشارات امیری، ۱۳۶۹ ش.
۵. کرامتی، مرتضی، *سربازان سردار* (شجاعت‌ها و رشادتهای سردار قاسم سلیمانی و شهدای مدافع حرم)، قم: انتشارات سه‌نقطه، ۱۳۹۵ ش.
۶. کلینی، محمد بن یعقوب، *اصول کافی*، ترجمه سید جواد مصطفوی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل‌بیت ع، ۱۳۴۸ ق.
۷. مقتی‌هندی، علی بن حسام‌الدین، *کنز‌العمال*
۸. محمودیان، حسین، *دانش خانواده*، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۳ ش.
۹. محمدی‌ری‌شهری، محمد، *میزان‌الحکمه*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱ ش.
۱۰. نوری، حسین، *مستدرک‌الوسائل*، بیروت: مؤسسة آل‌البت ل‌احیاء التراث، ۱۴۰۸ ق.

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «شهید زین‌الدین در کلام مادر قهرمان»، ۱۳۹۷/۰۷/۲۸، کد خبر: ۵۵۸۸۱.

مقالات و پایگاه‌ها

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، «شهید زین‌الدین در کلام مادر قهرمان»، ۱۳۹۷/۰۷/۲۸، کد خبر: ۵۵۸۸۱.
۲. پایگاه اطلاع‌رسانی گلزار شهدای تهران، «۳۰ سال است دوشنبه و پنج‌شنبه مهمان پسر هستم»، ۱۳۹۸/۰۹/۲۰، کد خبر: ۸۸۹۶۱.
۳. پایگاه نوید شاهد، «شیوه تربیت فرزند از زبان مادر شهید محمدرضا شمس‌الدین»، ۱۳۹۶/۱۱/۲۰، کد خبر: ۴۲۱۳۶۷.
۴. پایگاه نوید شاهد، «عوامل مؤثر بر پدیدآیی و گسترش فرهنگ ایثار و شهادت»، ۱۳۸۶/۱۰/۱۲، کد خبر: ۸۷۷۲۲.
۵. خاطرات شهید عبدالحسین برونسی، اطلاعات دریافتی از کنگره سرداران و ۲۳۰۰۰ شهید استان‌های خراسان.
۶. صفری، جلیل، «تأثیر نقش فرهنگ ایثار و شهادت بر ارتقای معنوی بسیجیان»، مجله حصون، آذر و دی ۱۳۸۹، شماره ۲۷، ص ۱۱۳ - ۱۰۰.

نقش آموزشی خانواده در پیشگیری از جرائم و آسیب‌های اجتماعی فرزندان

حجت‌الاسلام والمسلمین سیدرضا صیاد منش*

قال الله تعالى: «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ
أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا»^۱

مقدمه

انسان، موجودی اجتماعی است که در سایه ارتباط با دیگران می‌تواند به استعدادهای خویش پی ببرد و نیازهایش را برطرف کند. خانواده با توجه به نقش آموزشی که دارد، می‌تواند به کاهش جرائم و آسیب‌های اجتماعی کمک کند. آموزش‌هایی همچون آموزش مسائل جنسی، آموزش رفتار و گفتار نیکو به فرزندان، آموزش جواب دادن بدی با خوبی، آموزش عفو و گذشت، آموزش ادب به فرزند، آموزش مهارت‌های زندگی به فرزندان، آموزش مهارت نه گفتن، آموزش مهارت حل مسئله، آموزش صبر و وقار و آموزش نقدپذیری و پندپذیری، از جمله آموزش‌هایی هستند که ضمن کمک به خانواده، موجب پیشگیری از بروز جرائم و آسیب‌ها در جامعه می‌شود. از آنجا که پیشگیری از رفتارهای مجرمانه و آسیب‌های اجتماعی، جزو وظایف انبیاء و پیشوایان دینی علیهم‌السلام بوده است، همواره پیشگیری از وقوع جرم و آسیب‌های اجتماعی در نظام اجتماعی اسلام مقدم بر اصلاح مجرم بوده و در قرآن کریم و روایات معصومین علیهم‌السلام بهترین شیوه‌ها برای پیشگیری از جرائم و مفاسد اجتماعی معرفی شده است.

* سطح سه حوزه علمیه قم.

۱. فرقان: ۷۴: «و آنان هستند که گویند: پروردگارا، ما را زنان و فرزندانِ مرحمت فرما که مایه چشم‌روشنی ما باشند و ما را (سر خیل پاکان و) پیشوای اهل تقوا قرار ده.»

خانواده، نهادی اجتماعی است که هدف از آن در نگاه قرآن، تأمین سلامت روانی برای سه گروه «زن و شوهر»، «پدر و مادر» و «فرزندان» و نیز ایجاد آمادگی برای برخورد با پدیده‌های اجتماعی است. در آیه پیش گفته، بر اهمیت خانواده و پیشاهنگی آن در تشکیل جامعه نمونه انسانی اشاره شده است؛ چنانکه پیوندهای سالم و درخشان خانوادگی را ایده‌آل پرهیزکاران معرفی کرده است، اما هر روزه در سراسر جهان، کودکان و نوجوانان بسیاری در معرض خطر جرائم و آسیب‌های اجتماعی قرار می‌گیرند که رشد و تحول آن‌ها را با دشواری مواجه می‌کند. یکی از عوامل اساسی شکل‌گیری شخصیت فرزند در خانواده، والدین هستند که کودک آداب و رسوم، نحوه برخورد و ارتباط با محیط و بسیاری از واکنش‌های اجتماعی را از والدین به عنوان بهترین الگو یاد می‌گیرد. بنابراین خانواده تأثیر بسیاری بر فرزندان دارد تا آنجا که کارکرد مطلوب خانواده، آن را به بهترین مکان برای پیشگیری از جرائم و آسیب‌های اجتماعی مبدل می‌کند.^۱ از این رو ضرورت دارد به بررسی نقش آموزشی خانواده در اجتماع در کاهش جرائم و آسیب‌های اجتماعی بپردازیم.

محتوای آموزشی خانواده

در بحث نقش آموزشی خانواده که در پیشگیری از جرائم و آسیب‌های اجتماعی مؤثر است، می‌توان به چند امر مهم اشاره کرد:

۱. آموزش و پرورش حس مذهبی به فرزندان

یکی از حقوق فرزندان بر والدین، آشنا ساختن آنان با خدا، اهل بیت علیهم‌السلام و مسائل اعتقادی و عبادی است که سعادت فرزند را به دنبال دارد و ثواب آن برای والدین، غیر قابل محاسبه است؛ زیرا فرزندان همچون نهالی هستند که خداوند متعال در اختیار والدین قرار داده است تا به بهترین شکل آنان را تربیت، آموزش و هدایت کنند و در آینده از ثمرات درخت وجودی آن‌ها بهره‌مند شوند. پروردگار متعال در قرآن، بر مسئولیت تربیتی خانواده تأکید کرده و فرموده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ»^۲ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خود و

۱. شیوا صالحی و مرضیه دهقانی، «بررسی نقش خانواده در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی نوجوانان»، اولین کنفرانس بین‌المللی فرهنگ آسیب‌شناسی روانی و تربیت، ص ۳
۲. تحریم: ۶.

خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌ها هستند، نگاه دارید». پرورش مذهبی کودکان باید از خانواده شروع شود؛ زیرا خمیرمایه شخصیت انسان در خانواده تکوین می‌یابد.

راه‌های انتقال حس مذهبی به فرزندان

برای انتقال و آموزش حس دینی به فرزندان، سه راه پیش‌روی خانواده‌ها قرار دارد:

الف. تربیت عملی

اسلام به مشاهده و تجربه اهمیت فراوانی می‌دهد؛ زیرا «مشاهده، تجربه، تفکر و تعلیم، وسایلی هستند که به انسان قدرت تشخیص می‌دهد».^۱ اگر اعمال اعتقادی در معرض دید و مشاهده فرزند انجام گیرد، اثر تربیتی و سازنده‌ای را به دنبال دارد. افزون بر تأثیر روحی و روانی، موجب تشویق و ترغیب فرزند به یادگیری نیز می‌شود.

رعایت دستورات و اصول اسلامی همچون خواندن نماز اول وقت، اهمیت دادن به روزه و سایر واجبات، همیشه به یاد خدا بودن، «بسم‌الله» گفتن هنگام خوردن غذا و ... به فرزند درس خدانشناسی می‌دهد. امام کاظم علیه السلام فرموده است: «کودکان، با خوبی‌ها و شایستگی‌های والدین‌شان حفظ می‌شوند».^۲ بنابراین فرزندان اولین و بهترین درس دینداری و ارتباط معنوی با خدا را در محیط خانه و از طریق مشاهده عملکرد والدین می‌آموزند.

ب. بیان داستان‌های دینی

یکی از ابزار تعلیم و تربیت دینی، قصه و داستان است. قصه و داستان، بازگو کردن سرگذشتی است که از واقعیات عینی زندگی بشر حکایت دارد تا برای آیندگان در زمینه‌های گوناگون عبرت باشد. یکی از ابزار آموزشی که قرآن کریم نیز از آن بهره برده است، داستان است. قرآن بسیاری از مباحث اعتقادی، اخلاقی و فرهنگی را در قالب داستان مطرح و خودش را منبع داستان معرفی کرده و فرموده است: «و هر سرگذشتی از سرگذشت‌های [پندآموز] پیامبران را که برایت می‌خوانیم، حقیقتی

۱. سید احمد احمدی، اصول و روش‌های تربیت در اسلام، ص ۸۱.

۲. محمد بن مسعود عیاشی، التفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۳۳۸.

است که دل تو را به آن پابرجا و استوار کنیم، و برای تو در این سرگذشت‌ها حق و برای بهره بردن مؤمنان، پند و تذکری آمده است.^۱ در تربیت اعتقادی برای مانوس کردن فرزندان به مفاهیم عقیدتی، بهتر است از داستان‌ها و قصه‌هایی که در این مورد از قرآن، منابع حدیثی و تاریخی استخراج شده و نوشته شده است، استفاده کرد. تأثیر این نوع آموزش افزون بر سادگی آن و انتقال سریع‌تر محتوا، فهم مسائل خداشناسی را برای فرزندان آسان‌تر می‌کند.

ج. ایجاد محبت الهی در قلوب کودکان

والدین باید محبت خدا را در دل کودک جای دهند؛ برای مثال او را با آفریده‌های خدا و شگفتی آن‌ها آشنا کنند، از نعمت‌ها، مهربانیت، بخشندگی و توجه خاص خداوند به بندگانش سخن بگویند و او را بهترین دوست انسان‌ها معرفی کنند. در این صورت فرزند با عشق درونی به خداوند، زمینه‌ای برای انجام تکالیف الهی پیدا خواهد بود. خداوند متعال به حضرت موسی علیه السلام وحی فرستاد: «مردم را به من علاقمند کن و آنان را نیز نزد من محبوب ساز». موسی علیه السلام عرض کرد: چگونه؟ وحی آمد: «نعمت‌های مرا برای آنان بازگو کن، آنان خود عاشق من خواهند شد». ^۲ بنابراین یادآوری و ذکر نعمت‌های الهی، از جمله شیوه‌هایی است که در بیداری فطرت پاک فرزندان به صاحب نعمت بسیار مؤثر است. ذکر نعمت‌ها می‌تواند زمینه بسیار مناسبی برای رشد و تعمیق بینش الهی فرزندان و در نتیجه، گرایش به صاحب نعمت و زمینه‌های بندگی و شکرگزاری را در آنان فراهم کند.

۲. آموزش نماز و امور عبادی

آموزش عبادات به متریبان و متعهد کردن آنان به انجام این دستورات و در حقیقت، به معنای ایجاد گام به گام روح عبادت و بندگی در فرزندان است؛ زیرا این آموزش تأثیر مستقیمی در پیشگیری از جرائم و آسیب‌های اجتماعی دارد. فرزندى که روح دینی و عبادی در او دمیده شده و آموزش دیده است، از هر نوع گناه و معصیت و جرائم اجتماعی دور می‌شود.

هر جامعه پیروی اعضایش از هنجارها و قوانین، اهرم‌ها و مکانیزم‌هایی دارد که به آن

۱. هود: ۱۲۰.

۲. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۴.

کنترل اجتماعی می‌گویند. در جامعه دینی نیز این مکانیزم وجود دارد که افراد را از هنجارشکنی، قانون‌گریزی و کج‌روی باز می‌دارد. یکی از این راه‌ها، نماز است. نماز، یاد خداست و کسی که به یاد خدا باشد، به سوی معصیت نمی‌رود؛ چنانکه خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ»^۱ همانا نماز انسان را از فحشا و منکر باز می‌دارد». خداوند در آیه دیگری با اشاره به نقش نماز در از بین بردن بدی‌ها می‌فرماید: «نماز را در دو طرف روز و نیز در ساعات تاریکی شب بر پا دارید؛ البته نیکوکاری شما، بدکاری شما را نابود می‌کند»^۲.

۳. آموزش اخلاق نیکو

توان گفتار در انسان، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های خدادادی او و به‌کارگیری کلمات و عبارات مناسب توسط افراد، از شاخص‌های نسبی وضعیت اجتماعی آن‌هاست. دین مبین اسلام همواره بر نیکو سخن گفتن و رعایت عفت کلام در تعاملات اجتماعی تأکید کرده است. خداوند در آیات مختلفی بر این موضوع تأکید کرده و در تبیین دستورات و احکام در آیات، عفت کلام رعایت شده است. قرآن کریم در رابطه با زیباگویی می‌فرماید: «قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا»^۳ با مردم (به زبان) خوش، سخن بگویید». سخن زیبا، نوعی احترام به شخصیت دیگران است. از این‌رو زیباگویی با هر کس و در هر شرایط سنی، موجب می‌شود گوینده، جواب مناسب بشنود؛ چنانکه امام علی علیه السلام فرموده است: «زیبا سخن بگویید تا جواب زیبا بشنوید»^۴. ارتباط میان فردی، نماد و نشانه هویت و کمال انسان است. ارتباط غیر مؤثر، شکوفایی استعدادها درونی انسان و تخریب روابط می‌شود. کسانی که ارتباط و روابط اجتماعی استواری ندارند، بیشتر در معرض مرگ زودهنگام هستند و بیشتر به مشکلاتی همچون بیماری‌های قلبی، افسردگی، اضطراب، نارضایتی شغلی، فشار روانی و در نتیجه به جرائم اجتماعی گرفتار می‌شوند.^۵ فرزندان که نحوه صحیح رفتار و گفتار را در

۱. عنکبوت: ۴۵.

۲. هود: ۱۱۴.

۳. بقره: ۸۳.

۴. محمد محمدی ری‌شهری، منتخب میزان الحکمه، ج ۹، ص ۴۵۱.

۵. رابرت بولتون، روان‌شناسی روابط انسانی، ترجمه حمیدرضا سهرابی، ص ۲۵.

خانواده آموزش نینند، بیشتر از هم‌نوعان آموزش دیده خود گرفتار این مشکلات و آسیب‌های اجتماعی می‌شوند.

۵. آموزش صبر و شکیبایی

یکی دیگر از موارد آموزشی خانواده‌ها، آموزش صبر و شکیبایی است. آموزش صبر در برابر مشکلات و اغنا و ارضای نیازهای درونی به فرزند، موجب پیشگیری از ابتلای او به بسیاری از مسائل روانی، خانوادگی و اجتماعی در آینده می‌شود. بی‌صبری و بی‌قراری، عجله داشتن، تسلیم انواع وسوسه‌ها شدن و برخورد هیجانی با مسائل و دیگر ویژگی‌هایی که در نقطه مقابل صبر قراردارند، موجب تشدید مسائل، مشکلات و آسیب‌های اجتماعی می‌شود. برخورد صبورانه والدین با فرزندان و نهادینه کردن ویژگی صبر در وجود آنان، تأثیر بسزایی در آینده فرزندان و آینده جامعه خواهد داشت. واژه صبر بیش از ۷۰ مرتبه در قرآن تکرار شده است. اهمیت این نکته از آن روست که هیچ یک از فضیلت‌های دینی دیگر به این اندازه تکرار نشده است.^۱ قرآن مؤمنان را به صبر دعوت می‌کند؛ زیرا صبر دارای فواید بسیاری برای تربیت نفس و تقویت شخصیت و افزایش توانمندی انسان در برابر سختی‌هاست.^۲ صبور بودن، مانع انجام بسیاری از اعمال ناشیانه، شتاب‌زده و نسنجیده می‌شود و انسان را در راستای تفکر و تدبیر، هدایت و رهنمون می‌کند؛ چنانکه خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَ جَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَ كَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا».^۳ بسیاری از مصیبت‌ها و آزمایش‌ها و ابتلائات بر حسب توانمن سازی و ظرفیت‌سازی برای رشد و تکامل انسان است و این باور که صبر می‌تواند انسان را هدفمند کرده و به هدف خود که همان کمال است، برساند.

بهترین روش برای آموزش صبر به فرزندان، این است که والدین در تعاملات خود با آنها صبور باشند. فرزندان از راه مشاهده کردن، یاد می‌گیرند، بنابراین والدین باید در ارتباط با فرزندان تا حد امکان صبورانه و منطقی باشند تا آنها نیز صبوری کردن را

۱. بقره: ۱۵۵ و ۱۵۶؛ حدید: ۲۲ و ۲۳؛ آل‌عمران: ۱۸۶.

۲. بقره: ۱۵۳.

۳. فرقان: ۲۰.

بیاموزند. کودکان چیزهایی را که می‌بینند، انجام می‌دهند؛ بنابراین والدین باید تا جایی که ممکن است الگوی کاملی برای فرزندان باشند و با صبوری کردن به‌ویژه در برابر رفتارهای نامناسب کودکان در عمل به آن‌ها صبوری کردن را آموزش دهند. در موقعیت‌های مختلفی که نیازمند صبر و بردباری هستند، با رفتار خود به کودکان صبر کردن را بیاموزند. زمانی که والدین در برابر رفتارهای غیرصبورانه کودکان، بی‌قراری و پرخاشگری کردن آن‌ها رفتار صبورانه‌ای نشان می‌دهند، فرزندان نیز از آن‌ها الگو می‌گیرند و صبورانه رفتار می‌کنند. کودکان معنای آرامش بخشیدن را از والدین می‌آموزند و یاد می‌گیرند که چگونه نیازهای خود را کنترل کنند و در برابر مشکلات خود را آرام نگه دارند و صبور باشند.^۱

۱. توماس کواتچویل و ریچارد موریس، روان‌شناسی بالینی کودک: روش‌های درمانگر، ترجمه محمدرضا نائینیان و همکاران، ص ۸۶.

فهرست منابع

کتاب

۱. احمدی، سید احمد، *اصول و روش‌های تربیت در اسلام*، چاپ سوم، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۴ش.
۲. بولتون، رابرت، *روان‌شناسی روابط انسانی*، ترجمه حمیدرضا سهرابی، تهران: رشد، بی‌تا.
۳. عیاشی، محمد بن مسعود، *التفسیر العیاشی*، تحقیق هاشم رسولی محلاتی، چاپ اول، تهران: المطبعة العلمية، ۱۳۸۰ق.
۴. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۵. محمدی ری‌شهری، محمد، *منتخب میزان الحکمه*، چاپ چهارم، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۴ش.
۶. کواتچویل، توماس و ریچارد موریس، *روان‌شناسی بالینی کودک: روش‌های درمانگر*، ترجمه محمدرضا نائینیان و همکاران، چاپ چهارم، تهران: رشد، ۱۳۸۹ش.

مقاله

۱. صالحی، شیوا و مرضیه دهقانی، «بررسی نقش خانواده در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی نوجوانان»، اولین کنفرانس بین‌المللی فرهنگ آسیب‌شناسی روانی و تربیت، ۱۳۹۶ش.

تأثیر رسانه‌ها و فضای مجازی بر سلامت اجتماعی زنان

فیروزه دلداری*

قال الامام الجواد عليه السلام: «مَنْ أَصَغَى إِلَى نَاطِقٍ فَقَدْ عَبَدَهُ فَإِنْ كَانَ النَّاطِقُ عَنِ اللَّهِ فَقَدْ عَبَدَ اللَّهَ وَإِنْ كَانَ النَّاطِقُ يَنْطِقُ عَنْ لِسَانِ إِبْلِيسَ فَقَدْ عَبَدَ إِبْلِيسَ».^۱

مقدمه

رسانه به عنوان فرهنگ در جوامع انسانی عصر حاضر یکی از مهم‌ترین منابع در افزایش اطلاعات مخاطبان است. از سوی دیگر در سال‌های اخیر، گسترش ضریب نفوذ اینترنت در کشور و عضویت در شبکه‌های اجتماعی از طریق گوشی‌های تلفن همراه رشد چشمگیری داشته است. به‌رغم همه‌گیر شدن شبکه‌های اجتماعی، حضور زنان در این شبکه‌ها و تاثیر این شبکه‌ها بر زندگی آنان از منظر جامعه‌شناختی اهمیت دارد. افزایش اطلاعات با وجود تأثیر مثبتی که دارد، اثرات منفی آن به‌خصوص بر سلامت فردی و اجتماعی مخاطبان انکار ناپذیر است.

این نوشتار بر آن است تا سلامتی اجتماعی زنان را در استفاده از رسانه‌های جمعی بیان کند. نتایج به‌دست آمده، نشان می‌دهد که میان مصرف رسانه‌ای افراد و سبک زندگی سلامت‌محور رابطه معناداری وجود دارد؛ اما نباید از آسیب‌های وارده بر سلامت اجتماعی زنان غفلت ورزید. وجود شکاف تربیتی میان نسل جدید و نسل

* دانش‌آموخته سطح ۳ تفسیر جامعه‌الزهرا عليها السلام.

۱. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۴۵۶۷: «امام جواد عليه السلام می‌فرماید: کسی که به گوینده‌ای گوش فرا می‌دارد؛ گویی در حال عبادت اوست. پس اگر ناطق سخنی الهی می‌گوید، شنونده خدا را عبادت می‌کند و اگر گوینده سخنی شیطانی می‌گوید، شنونده در حال عبادت شیطان است».

قدیم و نیز تغییر در نوع پوشش و استفاده ابزاری از زنان در رسانه، از جمله تأثیرات رسانه بر زنان به‌شمار می‌رود که سلامت اجتماعی آنان را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. امروزه رسانه یک ابزار پر قدرت در اختیار صاحبان قدرت برای تسخیر آرام جوامع است. زنان به مثابه پیشگامان تربیت در نهاد خانواده در تیررس آن‌ها هستند. اگر چه بت و بت‌پرستی در شکل قدیمی و سستی آن در بسیاری از کشورها و فرهنگ‌ها منسوخ شده، بت‌پرستی مدرنی جایگزین آن شده که همان غرق شدن در محتوای بسیاری از رسانه‌هاست. این محتوا کاربران را در مقابل خود به پرستش انداخته است. فریبندگی، اغوا و تأثیر و نفوذ این رسانه‌ها با توجه به محتوای مستهجن آن‌ها بسی عمیق‌تر و گسترده‌تر از گوساله سامری است. در روایتی از امام جواد علیه السلام آمده است:

مَنْ أَصَغَىٰ إِلَىٰ نَاطِقٍ فَقَدْ عَبَدَهُ فَإِنْ كَانَ النَّاطِقُ عَنِ اللَّهِ فَقَدْ عَبَدَ اللَّهَ وَإِنْ كَانَ النَّاطِقُ يَنْطِقُ عَنْ لِسَانِ إِبْلِيسَ فَقَدْ عَبَدَ إِبْلِيسَ؛^۱ کسی که به گوینده‌ای گوش فرا می‌دارد؛ گویی در حال عبادت اوست. پس اگر ناطق سخنی الهی می‌گوید، شنونده خدا را عبادت می‌کند و اگر گوینده سخنی شیطانی می‌گوید، شنونده در حال عبادت شیطان است.

مولانا می‌گوید:

هر ندایی که تو را بالا کشید آن ندا می‌دان که از بالا رسید
هر ندایی که تو را حرص آورد بانگ گرگی دان که او مردم دَرَد^۲

۱. مفهوم شناسی

الف) رسانه

رسانه به معنای ابزاری است که به وسیله آن‌ها ارتباط برقرار می‌شود و انتقال‌دهنده فرهنگ‌ها و افکار عده‌ای است که اکنون مصادیق آن روزنامه، رادیو، تلویزیون، مجلات، ماهواره، اینترنت، صفحات نوری و ویدئوست. به عبارتی رسانه وسیله‌ای است که نقش حامل اطلاعات و پیام‌های از پیش طراحی شده را ایفا می‌کند و واسطه

۱. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۴۵۶۷.

۲. جلال‌الدین محمد بلخی، مثنوی و معنوی، دفتر دوم، ابیات ۱۹۶۰ - ۱۹۵۹.

بین انتقال‌دهنده و گیرنده پیام است که در طول زمان دچار تحول و پیشرفت شده است.^۱

ب) سلامت اجتماعی

سلامت اجتماعی به معنای توانایی فرد در ایجاد ارتباط با محیط اجتماعی است و علاوه بر آن ارزیابی و شناخت فرد از چگونگی عملکردش در اجتماع و کیفیت روابطش با افراد دیگر، نزدیکان و گروه‌های اجتماعی است که وی عضوی از آنهاست. طبق این تعریف، شاخص‌های سلامت اجتماعی عبارت‌اند از: مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی، پذیرش اجتماعی، شکوفایی اجتماعی و انطباق اجتماعی. به عبارت دیگر، سلامت اجتماعی می‌تواند ارزیابی فرد از روابط اجتماعی‌اش تعریف شود؛ عکس‌العمل دیگران در برابر او چیست و او چگونه درباره نهادهای اجتماعی و جامعه عمل می‌کند.^۲

۲. نقش رسانه‌ها در سلامت اجتماعی

رسانه مهم‌ترین عامل اجتماعی، بر سلامت و امنیت روانی جامعه تأثیر فراوانی دارد. رسانه‌ها می‌توانند یکی از متداول‌ترین بسترهای ارتباطی برای رسیدن به مخاطب زیاد و تلاش برای اصلاح، بهبود و تغییر رفتارها و سبک زندگی سلامت‌محور باشند. تحقیقات نشان می‌دهد سبک زندگی سلامت محور با جنسیت، سن و وضعیت تأهل افراد در جامعه متفاوت است و جنسیت در سبک زندگی سلامتی مؤثر است.^۳ بمباران تبلیغاتی که از سوی شبکه‌های اجتماعی و بخصوص شبکه‌های معاند و ماهواره‌ها به دختران و زنان القا می‌کنند در جهت تغییر نگرش به سبک زندگی و وضعیت ظاهری این قشر است و به جهت روحیه حساس و لطیف زنان و دختران آسیب‌ج‌دی را به دنبال دارد. بیشترین توجه رسانه‌های جمعی معطوف به سلامت جسمانی بوده و کمتر به بعد روانی و معنوی افراد که عضوی از اجتماع هستند پرداخته است

۱. روح‌الله احمدزاده کرمانی، بازان‌دیشی در فرهنگ و رسانه، ص ۱۵۵.

۲. محمدحسین شربتیان و نفیسه ایمنی؛ «تحلیل جامعه‌شناختی سلامت اجتماعی جوانان و عوامل مؤثر بر آن»؛ فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی؛ ص ۱۷۰.

۳. رک: وحید قاسمی و همکاران؛ «تعیین‌کننده‌های ساختاری و سرمایه‌ای سبک زندگی سلامت‌محور»؛ ص ۱۸۵ و ۱۸۶.

و این در حالی است که مشکلات اجتماعی و روانی روند رو به رشد داشته است.^۱ چنان‌که طی چند دهه اخیر و با تغییر الگوی زندگی و پیچیدگی اجتماعات، گسترش زندگی آپارتمانی و سلولی، رفاه ناشی از زندگی ماشینی و تنهایی انسان در جامعه مدرن و نیز سهولت دسترسی به انواع رسانه به‌ویژه اینترنت و فضای مجازی بدون آموزش سواد آن به افراد، موجب بروز مسائل و مشکلات متعددی در حوزه سلامت اجتماعی مصرف‌کنندگان این فضا به‌خصوص زنان و دختران شده است.

۳. اهمیت و ضرورت توجه به سلامت اجتماعی زنان

امروزه سلامت اجتماعی به منزله یکی از ابعاد سلامت در کنار سلامت جسمانی و روانی، نقش و اهمیت گسترده‌ای یافته است؛ به گونه‌ای که دیگر سلامتی فقط عاری بودن از بیماری‌های جسمی و روانی نیست، بلکه چگونگی عملکرد انسان در روابط اجتماعی و چگونگی تفکر وی در باب اجتماع نیز به منزله معیارهای ارزیابی سلامت فرد در سطح کلان جامعه به شمار می‌رود. در واقع سلامت، بنیادی است که همه کوشش‌های انسان در بستر آن شکل می‌گیرد و در صورت وجود سلامت در سطح قابل قبولی، افراد جامعه قادر خواهند بود از دیگر منابع حیات بهره ببرند. سلامت زنان به سبب جایگاه والای آن‌ها در جوهره خلقت و به‌ویژه در شکل‌گیری فرهنگ، تربیت، سعادت و حفظ و ارتقای سلامت خانواده و جامعه، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. سلامت زنان به تعاملات پیچیده بیولوژی فردی، رفتار بهداشتی، زمینه تاریخی، اجتماعی، امنیتی و سیاسی زندگی آن‌ها بستگی دارد. زنانی که از سلامت اجتماعی برخوردارند، با موفقیت بیشتری می‌توانند با چالش‌های ناشی از ایفای نقش‌های اصلی اجتماعی کنار بیایند و می‌توانند مشارکت بیشتری در فعالیت‌های جمعی داشته باشند. از این رو سلامت اجتماعی زنان به عنوان یکی از مسائل اجتماعی باید مورد بررسی علمی قرار گیرد.

۴. تغییر سبک زندگی

سبک زندگی افراد انعکاسی از تجربیات، موفقیت‌ها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و انتظارات

۱. مهدی‌زاده و همکاران، نقش رسانه‌ها در انتخاب سبک‌های زندگی سلامت‌محور، فصل‌نامه پژوهش‌های ارتباطی، ص ۷۵.

او از زندگی است. در جوامع سنتی به‌ویژه در کشورهای که فرهنگ جمع‌گرایی دارند، سبک زندگی افراد به‌خصوص گزینه‌های مصرف آن‌ها به شدت تحت تأثیر اجتماع، خانواده و اطرافیان قرار دارد. از نگاه اسلام، زندگی دنیوی به مثابه مزرعه‌ای است که انسان در آن خوبی‌ها را می‌کارد و در آخرت درو می‌کند، درست در نقطه مقابل فرهنگ غرب است که بر مبنای مکتب اومانیسم، لذت‌گرایی و غایت‌انگاری زندگی دنیوی استوار است.^۱ سبک زندگی غربی شاید آسایش را به ارمغان آورده، ولی آرامش را از زندگی ربوده است. اگر چه امروزه تکنولوژی در غرب بسیار پیشرفته شده و در تمامی مراحل زندگی جای خود را باز کرده است، سلب آرامش و فراموشی از خانواده را به دنبال داشته است که حتی هم‌نشین و همسر نیز از انسان دور خواهد شد. از آن‌جا که ارتباط و تعامل و تبادل اطلاعات در فضای مجازی بسیار سریع و راحت و گمنام است و تقریباً نظارت و کنترلی صحیح و مناسب بر آن انجام نمی‌شود، روابطی که در این فضاها شکل می‌گیرد، ممکن است نهایتاً به ازدواج ختم شود که برخی پژوهشگران معتقدند فضای مجازی به همین راحتی نیز می‌تواند ازدواج‌هایی را به شکست و طلاق منجر کند. زن و مرد نیازهای عاطفی، روحی، حمایتی و جنسی خود را در فضای مجازی ارضا می‌کنند و از یکدیگر غافل می‌شوند. گاهی نیز با انتشار الگوهای نامناسب در فضای مجازی، افرادی که با هزاران فیلتر و دروغ فقط بخش‌هایی کوچک و از قبل تعیین شده از زندگی خود را برای دیگر افراد جامعه به نمایش می‌گذارند و از خود الگویی نامناسب می‌سازند، زن و مرد نیز با مقایسه این الگوها با شریک زندگی خود از همسر خود دل‌سرد می‌شوند و این امر حتی به طلاق عاطفی یا طلاق حقیقی منجر می‌شود.

نمایش تجملات در زندگی از خانه‌های لوکس تا وسایل مدرن زندگی و حتی نوع پوشش اشرافی و تجملاتی، موجب چشم و هم‌چشمی و تلاش زنان برای رسیدن به این نوع از زندگی است که گاه برای رسیدن به آن نیز مرتکب اشتباهات، خطاها و حتی انحراف‌های بسیاری می‌شوند.^۲

۱. بیانات در دیدار جوانان استان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۰۷/۲۳.

۲. مجتبی حمایت‌خواه، «تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر انحرافات اجتماعی زنان، فصل‌نامه انتظام اجتماعی، ص ۱۶ و ۱۷ (https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21252).

الف) تغییر نوع پوشش و ترویج بدجبابی

بر اساس نتایج پژوهشی که درباره شبکه‌های اجتماعی و سبک زندگی جوانان انجام شده، ۴۹/۶ درصد زنان و ۴۱/۴ درصد مردان بر این باورند که عضویت در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی در مقادیر متوسط به بالا توانسته است بر سبک پوشش ایشان در جامعه مؤثر باشد. در بخش‌های دیگری از این پژوهش، تأثیر عضویت در شبکه‌های اجتماعی اینترنتی بر ادبیات هویتی افراد در ارتباط با جنس مخالف و تأثیر شبکه‌های اجتماعی اینترنتی بر سبک زندگی مجازی افراد بررسی شده است. اشاعه رسانه‌های جمعی علاوه بر تغییر ارزش‌ها با جهانی شدن ارتباطات و رسانه‌ها بر شکاف ارزش‌های نسلی تأثیر گذاشته است. لباس‌های متحدالشکل جوانان، موسیقی‌هایی با سبک‌های مختلف از نمود تأثیر رسانه بر تغییر رفتارها و ارزش‌های نسل کنونی و عدم پایبندی به سنت‌های خود است.^۱

یکی از نویسندگان درباره تقلید از الگوهای ارائه شده در رسانه‌ها و فضای مجازی می‌نویسد:

تقلیدهای شگفت‌آور، انواع آرایش مو و لباس و حرکات هنرپیشگان فیلم‌ها بلافاصله پس از نمایش آن فیلم در خیابان‌های آن‌چنان به چشم می‌خورد که می‌توان گفت یک شبه مانند قارچ پا به عرصه وجود نهند. دنباله‌روی تماشاگران از قهرمانان فیلم‌ها به قدری آشکار است که صاحبان مؤسسات و شرکت‌های تجاری در سال‌ها میلیون دلار به سازندگان فیلم‌ها پرداخت می‌کنند.^۲

ب) انتقال افکار فمینیستی

استفاده گسترده زنان از فضای مجازی، موجب شده گروه‌های مجازی که در ظاهر به دنبال دفاع از حقوق زنان‌اند، در فضای مجازی به شدت گسترش یافته است. طبق تحقیقات انجام شده، ۶۰ درصد اعضای شبکه‌های اجتماعی را زنان تشکیل می‌دهند و با توجه به ماهیت انتقادی فضای مجازی، یکی از مهم‌ترین مکاتبی که در این بستر این گفتمان انتقادی توان رشد و بسط کیفی و کمی را دارد، مکتب فمینیسم است. فمینیسم در ذات خود تضعیف‌کننده امنیت اجتماعی است؛ زیرا موجب نوعی تضاد

۱. نریمان یوسفی، شکاف بین نسل‌ها: بررسی نظری و تجربی، ص ۱۱۴.

۲. فرامرز رفیع‌پور؛ وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش‌ها؛ ص ۳۶.

در جامعه و میان گروه‌ها می‌شود.^۱

ج) استفاده ابزاری از زنان

حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی و استفاده تبلیغاتی از زنان از موارد استفاده ابزاری از زن و کاستن از شأن و منزلت او در جامعه اسلامی است. تهاجم فرهنگی در دهه‌های اخیر قلب خانواده‌ها و محکم‌ترین ستون خانه (زن و مادر) را هدف گرفته و با روش‌های مختلف سعی در از خودبیگانگی زنان مسلمان دارد و دشمنان با ترفندهای مختلف و استفاده از شعارهای تبلیغاتی مانند حضور بانوان در عرصه‌های اجتماعی و حمایت از حقوق اجتماعی بانوان با سرپوشی بر نیات پلیدشان در پی بی‌حرمتی و کاستن از ارزش و منزلت زن مسلمان است. پیامدهای مدرنیته به‌مخصوص در غرب در حوزه زن و خانواده، ارزش‌مند ساختن فعالیت اقتصادی با الگوی اشتغال تمام وقت برای زنان است. حضور تمام وقت زنان، در عرصه اشتغال و فراگیری آن، آسیب‌های فراوانی بر نهاد خانواده وارد می‌کند. رسانه‌های جمعی با ایجاد الگوهایی از حضور و مشارکت زنان در جهت استفاده جامعه از توانمندی‌های مختلف زنان، می‌تواند مشکلات ناشی از اشتغال تمام وقت زنان را مرتفع سازد. علاوه بر آن به دلیل اشتغال زنان و تحرک ناکافی زنان با تبلیغ ورزش‌های حرفه‌ای و ایجاد نیاز کاذب در این عرصه از جمله آسیب‌هایی است که در بین زنان مسلمان به‌ویژه در نوع پوشش زنان و دختران در عرصه‌های ورزش حرفه‌ای در رقابت با سایر کشورها به ناکامی آن‌ها در موفقیت می‌انجامد و سبب نارضایتی آن‌ها از پوشش اسلامی می‌شود و هم‌چنین زنان با حضور در برخی عرصه‌ها، هم‌چون سینما، با قضاوت‌های جنسی مواجه می‌شوند.

د) تهدید حریم خصوصی زنان

ارتباط‌گیری در فضای مجازی، بسیار دورتر از حقیقت ارتباط‌گیری در دنیای واقعی است. این ارتباط‌ها موجب تهدید زنان و دختران می‌شود. تهدید هویت دختران، اعتیاد، فرهنگ‌پذیری، درگیری در عشق‌های مجازی و سوءاستفاده‌های جنسی، تهدیدهای جدی برای کاربران زن در فضای مجازی است. زنان به سبب حساسیت

۱. سعید مجردی، اینترنت و امنیت اجتماعی، ص ۲۰۱.

روحي، بيش‌تر از مردان دچار آسيب مي‌شوند. نگاه جنسيتي به زنان، سبب شده، زنان با اسم‌هاي مستعار يا بدون عكس در اين فضا فعاليت كنند تا مورد خشونت و آزار كلامي قرار نگیرند. تخریب شخصیت زنان در فضای مجازی توسط کاربران مرد، موجب مسدود شدن صفحات اجتماعی زنان و یا کناره‌گیری آنان از فعالیت‌های مجازی شده است. همچنین صحبت‌های رکیک جنسی، تخریب شخصیت و عزت نفس زنان را موجب شده است.^۱

ه) مختل شدن رابطه خانوادگی

خانواده، نهادی اجتماعی است که با وجود کوچک بودن، آثار و کارکردهای وسیعی در زمینه دینی، آموزشی، تربیتی، جمعیتی، سیاسی، اقتصادی و ... دارد. نقش زن در اداره امور منزل اهمیت ویژه‌ای دارد. اگرچه از نظر حقوقی تکلیفی از این نظر متوجه زن نیست، فضای عشق و محبت خانواده اقتضا می‌کند که زنان همدوش مردان برای ایجاد رفاه و آسایش خانواده فعالیت کنند. زنان با توجه به روحیه مهربان و هنرمندشان در کانون خانواده به پرورش نسل آینده می‌پردازند. امام صادق علیه السلام در حدیثی از پدر گرامی‌شان نقش زن را به زیبایی در خانواده نشان داده است؛ آن‌جا که می‌فرماید: «حضرت علی علیه السلام و حضرت زهرا علیهما السلام برای تعیین وظایف خود در منزل رسول‌خدا صلی الله علیه و آله و سلم را حکم قرار دادند و از آن حضرت کسب تکلیف نمودند. رسول‌خدا صلی الله علیه و آله و سلم نیز حضرت زهرا علیها السلام را به خدمت در منزل و حضرت علی علیه السلام را به انجام دادن وظایف خارج از منزل موظف نمود».^۲

فضای مجازی با ایجاد مکان جدید، روابط جدیدی را برای افراد پدید می‌آورد. این روابط سبب دوری زوجین از روابط حقیقی خود شده و فاصله اجتماعی میان آنها ایجاد می‌کند. رابطه این فاصله عاطفی با استفاده بیش از حد از شبکه‌های اجتماعی، از نوع همبستگی است؛ یعنی علاوه بر اینکه استفاده بیش از حد از این فن‌آوری سبب فاصله عاطفی می‌شود، فاصله عاطفی و عدم ارضای عاطفی زوجین در برابر

۱. خدیجه کریمی و زینب برجی‌نژاد، تأثیر اینترنت بر هویت اجتماعی - فرهنگی زنان، دو فصل‌نامه تخصصی پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده، ص ۲۹ و ۳۰.
 ۲. محمد بن حسن حرعاملی، وسایل الشیعه، ج ۲۰، ص ۱۷۹.

یکدیگر نیز سبب رجوع بیش از حد آن‌ها به این فضاها می‌شود.^۱

(و) شکاف تربیتی فرزندان خانواده

نفوذ رسانه بر خانواده به عنوان مستحکم‌ترین نهاد اجتماعی، علاوه بر اثرپذیری روابط اعضای خانواده از آن، با انتقال ارزش‌ها و فرهنگ و هنجارهای دیگر جوامع، موجب اختلاف در خانواده شده است. انحصاری بودن رسانه‌ها در دست طبقه خاص سبب شده تا ارزش‌ها و هنجارهای مربوط به خود را که با نظر ارزشی طبقه عموم در تضاد است انتشار یابد و این دلیل عمده شکاف نسلی است. تلویزیون به دلیل حسی بودن و فراگیر بودن و انتقال ارزش‌ها و هنجارهای سنتی سبب تقویت الگوها و هنجارهای سنتی شده که مورد توافق والدین است و از سوی دیگر ماهواره و اینترنت به دلیل تبلیغ نوگرایی که با ارزش‌های والدین در تناقض است، سبب تقویت شکاف بین نسلی شده است. با توجه به تحقیقات صورت گرفته، استفاده از سریال‌های خارجی در رسانه، شکاف بیشتری را در بین فرزندان و والدین ایجاد کرده است.^۲ علاوه بر آن با تفکیک جغرافیایی کار و سکونت، ناپدید شدن پدیده همسایگی، وجود مادران شاغل و متخصصان مسئول مراقبت از اطفال و تأثیر تلویزیون، شکاف بین دنیای کودکان و بزرگسالان تقویت می‌شود.^۳

نتیجه‌گیری

امروزه رسانه یکی از مهم‌ترین ابزار مؤثر در زندگی آحاد جامعه به‌شمار می‌رود. رسانه‌ها با طرح این واقعیت که زنان به عنوان بخشی از جامعه انسانی از قدرت تأثیرگذاری در اجتماع برخوردارند، می‌توانند با خارج ساختن آنان از تفرد نقش به‌سزایی ایفا کنند و در پاسداشت حقوق اجتماعی از جمله سلامت اجتماعی زنان نیز با تفکیک حقوق جنسی و مدنی زنان در اجتماع مؤثر باشند.

۱. کریم خان‌محمدی و علی‌اکبر شاملی، اخلاق در شبکه‌های اجتماعی، ص ۶۴.

۲. حبیب صبوری خسروشاهی و نفیسه توکلی‌نیا، بررسی تأثیر رسانه ملی بر شکاف نسلی، فصل‌نامه مطالعات رسانه‌ای، ص ۱۱۳.

۳. مارتین سگالی، جامعه‌شناسی تاریخی خانواده، ترجمه حمید الیاسی، ص ۸۳.

فهرست منابع

۱. احمدزاده کرمانی، روح‌الله، *بازاندیشی در فرهنگ و رسانه*، تهران: چاپار، ۱۳۹۰ش.
۲. حر عاملی، محمد بن حسن، *وسایل الشیعه*، قم: مؤسسه آل‌البیت علیه السلام، ۱۴۰۹ق.
۳. حمایت‌خواه، مجتبی، تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر انحرافات اجتماعی زنان، فصل‌نامه انتظام اجتماعی، سال سیزدهم، شماره اول بهار ۱۴۰۰، ص ۱-۲۶.
۴. رفیع پور، فرامرز، *وسایل ارتباط جمعی و تغییر ارزش‌ها*، تهران: نشر کتاب فردا، ۱۳۷۸ش.
۵. سگالی، مارتین، *جامعه‌شناسی تاریخی خانواده*، ترجمه حمید الیاسی، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۰ش.
۶. شربتیان، محمدحسین و نفیسه ایمنی، تحلیل جامعه‌شناختی سلامت اجتماعی جوانان و عوامل مؤثر بر آن، فصل‌نامه جامعه‌شناسی کاربردی، سال ۲۹، شماره پیاپی ۶۹، شماره اول بهار ۱۳۹۷، ص ۱۶۷-۱۸۸.
۷. صبوروی خسروشاهی، حبیب و نفیسه توکلی‌نیا، بررسی تأثیر رسانه ملی بر شکاف نسلی، فصل‌نامه مطالعات رسانه‌ای، دوره ۷، شماره ۱۹، زمستان ۱۳۹۱، ص ۱۰۹-۱۱۹.
۸. عمید، حسن، *فرهنگ عمید*، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷ش.
۹. قاسمی، وحید و همکاران، تعیین‌کننده‌های ساختاری و سرمایه‌ای سبک زندگی سلامت‌محور، دوره ۱۶، شماره ۶۳، زمستان ۱۳۸۷، ص ۱۸۱-۲۱۳.
۱۰. کریمی، خدیجه و زینب برجی‌نژاد، تأثیر اینترنت بر هویت اجتماعی - فرهنگی زنان، دو فصل‌نامه تخصصی پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده، سال اول شماره اول پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص ۲۱-۳۴.
۱۱. مجردی، سعید، اینترنت و امنیت اجتماعی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۱ش.
۱۲. مشیری، مهشید، *فرهنگ زبان فارسی*، تهران: سروش، ۱۳۸۸ش.
۱۳. مهدی‌زاده، سید محمد و همکاران، نقش رسانه‌ها در انتخاب سبک‌های زندگی سلامت‌محور، فصل‌نامه پژوهش‌های ارتباطی، فصل‌نامه پژوهش‌های ارتباطی، سال ۲۵، شماره ۲ (پیاپی ۹۴)، تابستان ۱۳۹۷، ص ۵۱-۷۸.
۱۴. یوسفی، نریمان، *شکاف بین‌نسل‌ها: بررسی نظری و تجربی*، تهران: نشر پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۳ش.